

Sorenskriveren - fra edsvoren skriver til meddommer

En undersøkelse av Agderbrevene

HÅVARD NILSEN

VEILEDER

Terje Sødal

Universitetet i Agder, 2023

Fakultet for humaniora og pedagogikk
Institutt for religion, filosofi og historie

Forord

Denne masteroppgaven er den siste brikken som settes på plass etter min tid på *Lektorutdanning for trinn 8-13* ved Universitetet i Agder. Det hele begynte sensommeren 2018, da jeg fikk smake på et nytt historieemne som skulle føles så nært. Kriminalitet og konflikt-håndtering i Norge fra cirka 1500-1700, med særlig vekt på de mange historiene fra Agder, var noe som åpnet en helt ny verden for meg. Og her befinner jeg meg, fem år senere, og skriver en masteroppgave som handler om en av de mest sentrale figurene innenfor konflikt-håndteringsapparatet i Norge, nemlig sorenskriveren.

Jeg vil benytte denne anledningen til å takke flere viktige ressurspersoner som har vært helt essensielle for at denne oppgaven har blitt til. Aller først vil jeg rette en stor takk og en kjærlig klem til min kone der hjemme. Jeg vil alltid være evig takknemlig for din tålmodighet, støtte og heiarop, og jenta vi sammen venter i september er den største gaven jeg kunne få.

Dernest har veilederen min vært en klippe for meg. Terje Sødal har en forunderlig evne til å dosere ut rikelige mengder med god innsikt på dette området. Han har ved alle veilednings-samtaler ost av et yrende engasjement for noe han virkelig brenner for, og det har så til de grader vært til stor inspirasjon for undertegnede.

Takk til gode medstudenter som også har bidratt med mange konstruktive tilbakemeldinger, og mye latter. Disse fem årene har vært en fryd sammen med dere. Ikke minst vil jeg også takke seminarlederne vi har hatt, Trond Bjerkås, Apostolos Spanos og Øyvind Tønnesson, som på hver sine eksemplariske måter har kommet med uvurderlige tips og råd til tross for at vi alle har hatt svært ulike masteroppgave. Det har vært en artig og minnerik reise, men fremfor alt er det beundringsverdig å tenke på at jeg har fått muligheten til å være i godt selskap med slike ressurspersoner.

Kristiansand, 16. mai 2023

Håvard Nilsen

Abstract

On the 31st of July 1591 *sorenskriveren* (the District Judge) was introduced to the court systems in Norway. He was only supposed to write the legally recognized documents for the Court of First Instance. The selected farmers were solely the ones who were to bring in a verdict, and the District Judges should not by any means take part in the judicial measurements. Conversely, in the aftermath, historians tend to say that the District Judge would rapidly in practice possess judicial power, even though he were not given official judicial power before the act of royal prerogative on the 23rd of October 1634. However, until this day, no one knows exactly *when* in practice the District Judge would participate in the verdict.

The main focus of this master's thesis is to thoroughly analyze all the preserved source materials in *Agderbrevene* and get an overview of all the trials where he participated as a lay judge. By using the brief amounts of existing literature on this topic, this analysis will aim into placing the District Judge as an essential key into understanding the theory of *maktstaten*. Furthermore, this will come into sight through the formation and standardization of the modern society, where representants of the Danish-Norwegian administration by numerous occasions brought ordinary farmers to court, saying that the District Judges alongside with the laymen were to adjudge.

Additionally, this study will show that the District Judge in 1599 was to officiate as a judge in the second legal authority where he would exert both the secretarial functions alongside the juridical functions that the judges possessed. Despite the fact that there were occurrences of District Judges only performing the secretarial functions throughout the entire period, there were to be an increasing amount of District Judges in the following years prior to 1616 that participated in the judicial measurements.

Forkortelser

A-A-brev	-	Aust-Agder-brev (I Agderbrevsamlingen på SAK)
NHKI	-	Norsk Historisk Kjeldeskrift Institutt
SAK	-	Statsarkivet i Kristiansand
V-A-brev	-	Vest-Agder-brev (I Agderbrevsamlingen på SAK)

Forklaringer

Landskyld	-	En årlig leie som en leilending skulle betale til jordeieren
Markegang	-	En synfaring, en grensegang
Markestreng	-	En grense
Målstevne	-	Et forhandlingsmøte utenfor tinget
Sivile saker	-	Tvistemålssaker: skylddeling, grensetvist, markegangssaker, bruksrett
Straffesaker	-	Drap, vold, tyveri og andre slike lovbrudd

Tabeller

Tabell 1. Tilsatte sorenskrivere på Lister 1598-1656.	21
Tabell 2. Tilsatte sorenskrivere i sorenskriveriene i Mandal 1599-1633.	22
Tabell 3. Tilsatte sorenskrivere i sorenskriveriene i Råbyggelaget 1593-1639.	23
Tabell 4. Tilsatte sorenskrivere i sorenskriveriene i Nedenes 1597-1658.	24

Figurer

Figur 1. Det totale antallet brev av alle kjente sorenskrivere i Agderbrevene.	27
Figur 2. Det totale antall saker der sorenskriverens meddommerfunksjon nevnes.	52
Figur 3. Lagmenn og lensherrers perspektiver på sorenskriverens funksjoner.	67
Figur 4. En periodisering av lagmenn og lensherrers utsagn.	75

Innholdsfortegnelse

Kapittel 1: Innledning	7
1.1. Tema	7
1.2. Problemstilling	8
1.3. Disposisjon	9
1.4. Forskningssituasjon	10
1.5. Kilder og metode	14
1.5.1. Ortografiens utfordringer ved undersøkelser av Agderbrevne	16
1.6. Administrativ inndeling på Agdesiden	17
Kapittel 2: Forordningen av de første sorenskriverne	20
2.1. Hvem var de første sorenskriverne på Agdesiden?	20
2.2. Hva kjennetegnet de første sorenskriverne?	26
2.2.1. Rekruttering og tilsettingen av sorenskriverne	28
2.2.2. Sosial bakgrunn	28
2.2.3. Sorenskriverens posisjon blant de lokale bønder	29
2.2.4. Forholdet til lensherren	30
2.2.5. Avlønning	32
2.3. Sorenskrivernes funksjoner	33
2.4. Hvorfor ble sorenskriverstillingen opprettet?	34
2.4.1. De første sorenskrivergenerasjonene	34
2.4.2. Lagrettemennenes manglende lese- og skriveferdigheter	36
2.5. Sorenskriverne i lys av den rettshistoriske utviklingen på 1500-tallet	38
2.5.1. Instansordningen i 1590	39
2.5.2. Skriftliggjøringen av dommene	41
2.6. Sorenskriveren - <i>fra rettens tjener til rettens herre</i>	42
2.6.1. Bjelkekommissjonen i 1632 som utløsende årsak	42
2.6.2. Et ledd i <i>maktstaten</i> ?	43
Kapittel 3: Hvorfor ble sorenskriveren meddommer?	44
3.1. Maktstatsperspektivet	44
3.2. Interaksjonsperspektivet	46
3.3. Maktstats- og interaksjonsperspektivet i lys av Agderbrevne	47
3.4. De første meddommerne	47
Kapittel 4: Sorenskriveren i Agderbrevne	51
4.1. En fremstilling av funnene i Agderbrevne	52

4.2.	Sorenskriverens funksjoner fra bondens perspektiv	53
4.3.	Sorenskriverens funksjoner fra deres eget perspektiv	55
4.4.	Sorenskriverens funksjoner fra fogdens perspektiv.....	59
4.5.	Sorenskriverens funksjoner fra lagmannens perspektiv	59
4.6.	Sorenskriverens funksjoner fra lensherrens perspektiv	64
4.7.	Sorenskriverens funksjoner fra Herredagens perspektiv	68
4.8.	Sorenskriverens funksjoner fra andre aktørers perspektiv etter 1634	68
Kapittel 5: Sorenskriverens domsmyndighet i praksis		70
5.1.	Sorenskrivernes funksjoner på stevner	70
5.2.	En nærstudie av sorenskriver Laurits Nilsen	71
5.2.1.	Sorenskriver Laurits Nilsen, - <i>en sekretær?</i>	71
5.2.2.	Sorenskriver Laurits Nilsen, - <i>en meddommer?</i>	72
5.2.3.	Sorenskriver Laurits Nilsen, - <i>en feilsagt dom?</i>	72
5.4.	En innskrenkning på 1620-tallet?	74
5.5.	Ulik praksis i ulike landsdeler	76
5.6.	Norges første sorenskriver som settelagmann?	78
Kapittel 6: Konklusjoner		81
Litteraturliste		86

Kapittel 1: Innledning

1.1. Tema

Den 31. juli 1591 utstedes det en kongelig forordning som er unik i norsk rettshistorie. Sorenskriverstillingen ser dagens lys for første gang. Hans hovedoppgave er å føre pennen på bygdetinget, og dermed bistå de domsansvarlige lagrettemennene som nesten samtlige manglet de essensielle lese- og skrivekunnskapene.¹ Forordningens formuleringer var sparsommelige, men ingen plasser stod det at sorenskriveren skulle ha domsmyndighet. Likevel ble det utstedt et nytt kongebrev den 23. oktober 1634 som gjorde sorenskriveren til meddommer på bygdetinget sammen med lagrettemennene. Imidlertid har mange historikere påpekt at sorenskriveren ganske tidlig fikk meddommermyndighet i praksis, men ingen vet helt eksakt *når* dette skjedde. Denne oppgaven vil forsøke å tidfeste når sorenskriverne i praksis ble meddommere ved å undersøke samtlige diplomer som er bevart i Agderbrevene i perioden før forordningen av den 23. oktober 1634.

Sorenskriverstillingen ble opprettet i en periode der rettsapparatet stod ovenfor en modernisering hvor lagrettemennene fikk det vanskeligere å utføre oppgavene sine uten bistand fra skrivekyndige. Slik som rettergangen var i perioden før 1590, skulle fortsatt lagrettemennene på bygdetinget alene dømme i rettssakene i tiden etter 1590.² Det var dermed ikke sagt at de avsa dom i alle saker som ble innstevnet for dem. Dette var en stor utfordring, og derfor ble Instansbrevet utstedt i 1590, som gjorde bygdetinget til fast førsteinstans. Denne skulle for første gang sikre en effektiv rettergang, da det i perioden før 1590 ikke fantes noen ordentlig, gjennomarbeidet instansordning i det norske rettssystemet.³ Lagrettemennene kunne tidligere sende en dom videre til lagmannen dersom de mente at den var for komplisert å dømme i. Nå ble de derimot pålagt å dømme i alle saker som ble stevnet inn for dem.

Forholdene for lagrettemennene ble imidlertid mer krevende. Den juridiske kompetansen og innsikten i loven var mangelfull blant lagrettemennene. Dommene skulle skriftliggjøres for å gjøre den eventuelle videre saksgangen mer effektiv. Likevel skulle det vise seg at det i starten ikke ble så effektivt som man skulle håpe på. Saker som ble anket til lagmennene, var ofte ufullstendige og uklare.⁴

¹ Lagrettemennene var ordinære bønder som hadde blitt tatt i ed av lagmannen.

² Sandmo 2000: 59.

³ Thime 1991a: 13.

⁴ Kiil 1969: 76.

På bakgrunn av dette, ble det ytret et ønske fra adelen til kong Christian IV om å tilsette en edsvoren skriver på bygdetinget som skulle føre pennen. Kongen responderte radig, og den 31. juli 1591 ble det utstedt en kongelig forordning som tilsatte den edsvorne skriveren, kalt tingskriveren, landskriveren eller sorenskriveren.⁵

Det ville vært utfordrende for lagrettemennene å fortsette sin tjeneste alene i takt med økende krav til skriftliggjøring av rettsdokumentene. Likevel skulle den edsvorne skriveren på ingen måte ta domsmakten fra bøndene. Den skulle heller gjøre det enklere for lagrette-mennene å yte sin dommerplikt.⁶ Likevel skulle det ikke ta mer enn 43 år før han ble gjort til meddommer sammen med lagrettemennene på bygdetinget av forordning den 23. oktober 1634.

At sorenskriveren i 1634 plutselig fikk domsmyndighet, har nok vært en formalisering av det historikere flest antar har vært praktisert i flere år. Det finnes likevel ingen gjennomgående undersøkelser som har tatt for seg denne funksjonsovergangen. Dermed er det duket for at jeg kan gå løs på Agderbrevene, og med det undersøke når sorenskriveren fikk domsmyndighet i praksis, og hvorfor dette skjedde.

1.2. Problemstilling

Hovedproblemstillingen for denne oppgaven er:

Når ble sorenskriveren meddommer på Agder, og hvorfor skjedde dette?

Dette er en konkret problemstilling, som inneholder tre ulike elementer. Det første er ordet «når», som henviser til selve tidsaspektet. «Agder» sier noe om avgrensningen av det geografiske området, og «hvorfor» skal bestrebe å se denne funksjonsovergangen i sammenheng med den generelle rettsutviklingen på 1500- og 1600-tallet.

Det er følgelig satt en ramme for oppgavens kildemateriale. Det er fra opprettelsen av sorenskriverstillingen den 31. juli 1591, til og med 23. oktober 1634, da den kongelige forordningen implementerte meddommerfunksjonen i sorenskriverstillingen. Grunnen til at oppgaven er avgrenset geografisk, har med tilgjengeligheten og omfanget av primærkildene å gjøre, som er Agderbrevene. Videre presentasjon av kildematerialet kan leses i delkapittel 1.5. Andre delspørsmål vil naturligvis også stilles i senere kapitler som skal hjelpe meg å besvare hovedproblemstillingen.

⁵ Sunde 2005: 219.

⁶ Olafsen 1940: 16.

1.3. Disposisjon

Det første kapittelet er følgelig oppgavens innledningskapittel. Temaet, problemstillingen, forskningssituasjonen, kildene og metodene og den geografiske avgrensningen av oppgaven vil her bli presentert.

Det andre kapittelet vil primært være tiltenkt de første sorenskriverne på Agdesiden i perioden 31. juli 1591 til 23. oktober 1634. Undersøkelsen vil bygge videre på to oversiktsverk over sorenskriverne i Norge, skrevet av Arnet Olafsen⁷ og Hans Eyvind Næss⁸. Med utgangspunkt i tabellene utformet av Olafsen og Næss, vil jeg supplere med nye opplysninger fra gjennomgangen av Agderbrevene. Deretter vil jeg hente frem de generelle opplysningene vi i dag har om de første sorenskriverne, blant annet hvordan de ble rekruttert, deres sosiale bakgrunn, hvilke forhold de hadde til allmuen og øvrigheten og hva slags avlønning yrket innebar. Følgelig vil også sorenskrivernes funksjoner løftes frem, og sorenskriverstillingens opprettelse vil sees i lys av de samfunnsmessige forhold som lå til rette på 1590-tallet. Herunder nevnes ønsket om et effektivt rettsapparat, utvikling av skriftligheten og bøndenes manglende lese- og skriveferdigheter. Dette vil også plasseres i rettshistoriens utvikling med Instansbrevet i 1590. Avslutningsvis vil det andre kapittelet peke frem mot de elementene som gjorde at sorenskriverstillingen formelt ble gjort til meddommer, og dette vil bli behandlet i oppgavens tredje kapittel.

Maktstatsperspektivet er en anerkjent teori, og med stikkord som disiplinering og sosial kontroll vil sorenskriveren plasseres som et ledd i en ekspanderende maktstat som streber etter å få større innflytelse i lokalsamfunnet. Herunder vil også interaksjonsperspektivet, da med perspektivet nedenfra også drøftes. Hvilken interesse hadde bøndene av at sorenskriveren ble gjort til meddommer, og senere enedommer? Etter at disse perspektiver er gjennomgått, vil oppgaven trekke frem de første eksemplene på sorenskriverne som i praksis utøvde meddommerfunksjonene.

Det fjerde kapittelet er i hovedsak et kvantitativt oversiktskapittel over alle de eksplisitte formuleringene der sorenskriverne på Agdesiden deltok, eller skulle delta, i dømsavgjørelsene. Først vil alle funnene visuelt fremstilles, og deretter vil de bli behandlet i rekkefølge der nedenfra-opp-perspektivet vil behandles først, etterfulgt av ovenfra-ned-perspektivet.

⁷ Olafsen, A. (1940). *Våre sorenskriverne : Sorenskriverinstitusjonen og sorenskriverne i Norge : Et bidrag til den norske dommerstands historie, bd. 1, 1591-1814*. O. Fredr. Arnesens Bok og Akcidenstrykkeri.

⁸ Næss, H. E. (Red.). (1991). *For rett og rettferdighet i 400 år : Sorenskriverne i Norge 1591-1991*. Fabritius Forlag.

Det femte kapittelet er kvalitativt og vil ta for seg et par tilfeller som hver for seg vil illustrere noen viktige poeng. En erfaren sorenskriverens utvikling fra slutten av 1590-tallet til midten av 1620-tallet vil illustrere hvilke impulser i rettsapparatet som kjempet for og mot sorenskriverens meddommerdeltakelse i praksis. Basert på funnene i Agderbrevene, vil det drøftes hvorvidt det har vært en utvikling preget av tilbakegang i tiåret før forordningen der sorenskriveren fikk meddommermyndighet av kongelig forordning. Avslutningsvis vil oppgavens største funn presenteres, med sorenskriveren som i 1599 var settelagmann for én dag.

1.4. Forskningssituasjon

Hovedtyngden av denne oppgaven skal dreie seg om sorenskriverens overgang fra å være sekretær til å bli meddommer i praksis i tidsrommet mellom 31. juli 1591 og 23. oktober 1634. Imidlertid er dette et betydelig innsnevret felt, og det finnes begrensede mengder med litteratur om nettopp denne overgangen. De aller fleste historikere har ment at overgangen har skjedd med et forholdsvis høyt tempo, men konkretiserer ikke noe utover dette. Tilfellene synes å være enkelttilfeller tatt ut av kontekst. Dermed vil min analytiske undersøkelse av Agderbrevene være med på å utfylle forskningssituasjonen på nettopp denne funksjonsovergangen.

Det er kun et fåtall av historikere som konkret har trukket frem ulike eksempler på sorenskrivere som har vært med i domsavsigelsen før forordningen av den 23. oktober 1634. Tre av disse historikerne er Fredrik Scheel, Kjell Jøran Bråstad og Hans Eyvind Næss.

I år er det nøyaktig 100 år siden den norske historikeren Scheel publiserte doktoravhandlingen sin *Lagmann og skriver: rettsliv i Norge i det 16de og 17de århundre*. Her tar han for seg endringene i rettssystemet fra mellomalderen til den nyere tiden. Dette er et velkrevet verk, og har blitt brukt som referansepunkter av mange historikere i ettertiden. Scheel nevner i et av kapitlene sine et eksempel på en sorenskriver som i 1594 deltok i domsavsigelsen sammen med bøndene på Rakkestad.⁹

Bråstad skrev et informativt kapittel som omhandler den verdslige administrasjonen på Agdesiden omkring år 1600 i boken *Peder Claussøn Friis : samtid og miljø på Agder : ei*

⁹ Når Scheel omtaler sorenskriveren som i denne saken var med i domsavsigelsen, baserer han seg på et diplom datert den 16. november 1594 fra Riksarkivet. Ingen plass nevner han at han har gjennomgått en undersøkelse for alle sorenskriverne på Rakkestad og dermed kunne fastslå en dato eller periode for hvor sorenskriverne begynte å fungere som meddommere i praksis. Dermed kan det se ut til at dette ene eksempelet er tatt ut av kontekst, og bør dertil vurderes som en enkelthendelse, jf. Scheel 1923: 87. Hans Eyvind Næss trekker trolig frem samme sak (Rakkestad 1594) som et eksempel i sitt verk over sorenskriverne, jf. Næss 1991b: 44.

artikkelsamling. Utover i kapittelet viser han til to ulike eksempler på Agdesiden der sorenskriveren har inntatt en større rolle enn bare en skribents. Den 18. mars 1624 skulle sorenskriveren dømme sammen med de seks lagrettemenn, og den 24. august 1624 på Kleppland tingsted skulle sorenskriveren og lagrettemennene sammen avgjøre spørsmålene.¹⁰

Hans Eyvind Næss trekker også frem to eksempler på domavsigende sorenskrivere. Det første er datert 1602, der en mann ble stevnet inn «for mig og uvillige (habile) menn». I denne saken skriver Næss at sorenskriveren oppfattet seg selv som meddommer.¹¹ Sorenskriverens overgang fra skriver til meddommer har ifølge Næss vært en skrittvis utvikling. På samme tid skriver han imidlertid at det allerede må ha vært en etablert sedvane at sorenskriveren har vært med i domsavsigelsen, og refererer følgelig til Arnet Olafsens verk fra 1940.¹² Imidlertid er det for meg ukjent hvilken sedvane det her skrives om.¹³

Videre trekker Næss frem et eksempel fra 1625 på et stevne på Våge i Erfjord i Ryfylke der sorenskriveren har domsmyndighet.¹⁴ Han gir ytterligere kontekst til denne saken, og det er en sak som har blitt anket til lagmannen. Lagmannen anser sorenskriverens domsfunksjon som et faktum, og ingen av de tilstedeværende i andreinstansen har nedlagt noen innsigelser mot oppfattelsen at sorenskriveren har domsmyndighet. Dette brevet er tilknyttet eiendomsrett til en gammel ødegård som hadde blitt ryddet og tatt i bruk igjen. Lagrettemennene hadde vurdert denne saken for komplisert for dem å dømme, og sendte den derfor videre til lagmannen. Hans svar var enkelt og greit at han sendte den tilbake til underretten, til «den sorenskriver og samme seks menn som tilforn i denne sag dømt haver»¹⁵.

Disse tre historikerne har dermed trukket frem hver sine konkrete eksempler på sorenskrivere som i praksis har utført en større funksjon og deltatt i domsavsigelsen sammen med de andre lagrettemennene i perioden før 23. oktober 1634. Det som for øvrig er felles for alle disse eksemplene, er at de ikke synes å ha vært hentet fra et analytisk undersøkelsesarbeid. De kan alle karakteriseres for å være tilsynelatende tilfeldig, hentet ut som ett enkeltstående tilfelle. Dermed finnes det ingen belegg for å konkret peke på når sorenskriveren i praksis fikk

¹⁰ Bråstad 1986: 56.

¹¹ Næss 1991b: 44.

¹² Olafsens, A. (1940). *Våre sorenskrivere : Sorenskriverinstitusjonen og sorenskrivere i Norge : Et bidrag til den norske dommerstands historie, bd. 1, 1591-1814*. O. Fredr. Arnesens Bok og Akcidenstrykkeri. En allerede etablert sedvane, jf. Næss 1991b: 44.

¹³ I Olafsens egen bok skriver han et kapittel med følgende tittel «*Sorenskrivere i lensherretiden. De første sorenskrivere.*». Herunder kan jeg ikke se at han skriver at det finnes en etablert sedvane om at skriverne allerede i 1602 skulle delta i domsavsigelsen sammen med de andre lagrettemenn, jf. Olafsens 1940: 16-28.

¹⁴ Næss 1991b: 45.

¹⁵ *ibid.*

domsmyndighet. For å kunne gjøre dette, må man ha undersøkt ett eller flere sorenskriverier og systematisert alt av det bevarte kildematerialet i perioden 31. juli 1591 til og med 23. oktober 1634. Hvert brev må studeres, særlig med blick på sorenskrivernes funksjoner. Dette må videre samles i en databank slik at man lett kan identifisere de sakene der sorenskriverne virket som meddommere på bygdetinget, og også de sakene der dette ikke var tilfelle.

Selv om historikere flest ikke har antydnet når sorenskriveren fikk domsmyndighet i praksis, er det flere som har ment noe om hvorvidt sorenskriveren opprinnelig skulle ha domsfunksjoner. Var det slik at det lå i kortene da stillingen ble opprettet i 1591 at sorenskriveren etter hvert skulle få dømmende makt? Fredrik Scheel er på sin side tydelig da han i 1923 skrev at det ikke var forutsett at han skulle være dommer.¹⁶ Flere stiller seg bak samme oppfatning. Både Arnet Olafsen¹⁷ og Rolf Fladby støttet også opp under denne teorien. De mener at det var behovet for fagkunnskap i dommerkollegiet som gjorde at sorenskriverstillingen ble opprettet, og at han «skulle etter de opprinnelige planer være skriver for lagrettemennene og «undervise» dem.»¹⁸ Det ligger ingen føringer her for at sorenskriveren skulle være meddommer.¹⁹ Per Johan Solheim presiserer at når sorenskriveren skulle «undervise de seks lagrettemenn», så var det nok ikke tenkt på som at han skulle undervise dem i loven, men heller lære dem kunsten om hvordan bøndene skulle utforme dommene språklig og formelt.²⁰

Jens Arup Seip inntar samme syn som de fleste andre historikere både før og etter hans tid har gjort.²¹ Sorenskriveren var bare ment for å være en hjelper for lagrettemennene, og datidens regjering mente vel ikke at han skulle være en dommer da ombudet ble opprettet.²² Seip tar avstand fra Halvdan Kohts påstand om at sorenskriverens formål var å ta domsmakt fra bøndene. Sorenskriveren skulle heller lette dem fra dommerplikten deres.²³

Vemund Skard ser på denne utviklingen med en språklig innfallsvinkel. Han hevder at en av grunnene til at sorenskriverstillingen ble opprettet, må sees i sammenheng med økningen av

¹⁶ Scheel 1923: 83.

¹⁷ Lagrettemennene skulle fortsatt dømme, også etter at sorenskriverstillingen ble innført, jf. Olafsen 1940: 15.

¹⁸ Fladby 1995: 320.

¹⁹ Rolf Fladby har blant annet også behandlet denne tematikken i Fladby, R. (1986). *Samfunn i vekst - under fremmed styre 1536-1660*. Universitetsforlaget & Fladby, R. (1995). *Norges historie. Bd. 6, Gjenreisning. 1536-1648*. J. W. Cappelens Forlag.

²⁰ Solheim 1991: 7.

²¹ Seip skriver et eget kapittel som handler om de sentrale delene av ting og stevner i Rogaland. Han undersøker forholdene mellom de sentrale aktørene på tinget, herunder lensherren, fogden, lagmennene, lagrettemennene og sorenskriverne, jf. Seip 1953.

²² Dessuten skriver Seip at det var opp til den enkelte sorenskriveren hvilken praksis de ville velge, og således hvor langt hans myndighet skulle gå, jf. *ibid.*: 148.

²³ Seip 1934: 82.

danskenes innflytelse på administrasjonen i Norge. Han illustrerer hvordan de styrende i København ikke hadde tilstrekkelige kunnskaper om forholdene i Norge. Dermed var de avhengige av å ha danske menn som lensherrer i Norge, og disse skulle også ha de samme politiske oppfatninger som administrasjonen i København.²⁴ Som historien har vist, så har dette innebåret at danske menn overtok de viktigste funksjonene og de ledende stillinger i Norge, med unntak av lagmannsembetene.²⁵ Skard hevder at sorenskriverne fikk en særskilt betydning når det kom til den økte innflytelsen for det språket som skulle rå i styringsverket, ettersom at de fleste sorenskriverne fra begynnelsen av var av dansk opprinnelse.

De eldre norske formuleringene hadde administrasjonen i København store utfordringer med å lese. Sorenskriveren måtte bistå de norske bøndene med å skrive dommene «riktig», altså på dansk.²⁶ Og alt dette måtte skje for å styrke det danske styringsverket i Norge, slik at man ikke skulle risikere at landet gikk tapt.²⁷ Sorenskriveren ble med det ansvarlige for at de siste restene av norsk i dombrevene forsvant.

Kjell Jøran Bråstad peker på funksjonsovergangen til sorenskriveren. Han mener at sorenskriveren alt var blitt meddommer tidlig på 1600-tallet. Kanskje var han til og med alt blitt enedommer på bygdetinget i samme periode. Lagrettemennene var på sin side blitt formelle bisittere.²⁸ Dette står i strid med datidens lover og regler, der det av Kong Christian den Fjerdes norske Lovbok av 1604 tydelig ble presisert at lagrettemennene fortsatt skulle dømme.²⁹ Dette taler om en viss motstridende sammenheng mellom det juridiske og den generelle rettspraksis.

Mer overordnet faller denne oppgaven inn under rettsstatens utvikling på 1500- og 1600-tallet. Her har flere historikere ment og skrevet mye. Administrative forhold, økonomisk historie og den demografiske utvikling er alle aspekter som blant annet Erling Sandmo,³⁰ Øystein Rian,³¹

²⁴ Skard 1966: 4.

²⁵ Skard 1977: 15.

²⁶ *ibid.*

²⁷ Skard 1966: 4.

²⁸ Bråstad 1986: 56.

²⁹ Brandt & Hallager 1981: 8f.

³⁰ Sandmo skriver helt klart om maktstatsperspektivet. For øvrig gir han også en rikholdig orientering over retten i maktstaten og andre historikers synspunkt på nettopp dette, jf. Sandmo 1999: 26ff.

³¹ Rian skriver et eget kapittel «Fra minimumsstat til maktstat» i omveltningen på 1600-tallet. Skatter og avgifter trappes opp som følge av opprustning og kriger, innkrevingsapparatet styrkes og øvrighetens grep om lokalsamfunnet strammes, jf. Rian 1995: 158.

Ståle Dyrvik³² og Knut Mykland³³ diskuterer. Dette er alle perspektiver som kan knyttes til maktstatsperspektivet, som er et perspektiv jeg vil presentere ytterligere i oppgavens tredje kapittel.

1.5. Kilder og metode

Masteroppgavens siktemål er å forsøke å tidfeste når sorenskriverne på Agder gikk fra å fungere som skrivere til å fungere som meddommere. Dette skal gjøres gjennom kvantitative og kvalitative undersøkelser av primærkilder som Agderbrevene. I denne samlingen er det oppbevart brev skrevet av sorenskriverne fra alle sorenskriveriene på de fire ulike lenene på Agdesiden. Disse brevene kalles gjerne også for diplomer, da dette er en samlebetegnelse man kan bruke om enkeltstående brev og andre dokumenter under middelalderen og frem til 1600-tallet. Mange av diplomene er domsbrev fra enten bygdetinget, lagtinget eller herredagen.³⁴

Tingbøker for disse lenene er ikke bevart i dette tidsrommet, og det ble heller ikke pålagt for sorenskriverne å føre tingbøker før forordningen av den 15. mars 1633.³⁵ Derfor er det i all hovedsak Agderbrevene som utgjør kildegrunnet for denne oppgaven. For ordens skyld er Agderbrevene delt opp i Vest-Agder-brev og Aust-Agder-brev.³⁶ Brevene er en samling av mange ulike typer løse dokumenter, slike som avskrifter og fotokopier av diplomer. Kun to av brevene er bevart i sin opprinnelige, gotiske form, mens de resterende er transkriberte.³⁷ Denne samlingen er per dags dato kun tilgjengelig i fysisk eksemplar ved Statsarkivet i Kristiansand. Felles for dem alle er at de er rettsstiftende dokumenter.

³² Med utgangspunkt i 1814, trekker Dyrvik linjer tilbake til utviklingen fra 1625 der han ser begivenhetene i lys av den politiske historien og maktpillet dertil. Demografi, sosial historie, økt skattelegging og soldatutskrivning som i sin helhet berørte allmennheten er noen av de perspektivene han drøfter og trekker frem, jf. Dyrvik, S. (1999). *Vegar til Sjølvstende. Norsk historie 1625-1814*. Det Norske Samlaget.

³³ Sandmo trekker frem Knut Myklands tilbøyeligheter til å se skatteøkningene på 1600-tallet og nordmenns forhold til administrasjonen i lys av maktstatsperspektivet, jf. Sandmo 1999: 27.

³⁴ Sødal 2010: 21.

³⁵ Selberg 2010: 62.

³⁶ Da Agderbrevene ble innsamlet på 1900-tallet var det de gamle fylkesnavnene før sammenslåingen den 1. januar 2020 som ble brukt. Lister og Mandal len inngår i Vest-Agder, og Nedenes og Råbyggelaget len i Aust-Agder. Avskriftene er i all hovedsak utarbeidet av Riksarkivet i Oslo og NHKI, og innsamlet av Statsarkivet i Kristiansand. Dette arbeidet gikk over flere tiår på 1900-tallet, da særlig i perioden fra og med 1920 og til slutten av 1960-tallet. Referansemåten min til primærkildene vil være gjennomgående på følgende måte: SAK, V-A-brev 2: 65. (Statsarkivet i Kristiansand, Vest-Agder-brev bind 2: side 65).

³⁷ Det vil si at de er skrevet av bokstav for bokstav, slik de er i sin opprinnelige gotiske form.

Den totale mengden av brev i perioden 31. juli 1591 til 23. oktober 1634 er 613 enkeltstående brev over 1683 sider.³⁸ Disse er fordelt over syv bind, hvorav tre utgjør diplomene for Vest-Agder,³⁹ og de siste fire bindene utgjør Aust-Agder.⁴⁰

Imidlertid er det på langt nær alle brev som er relevante for min undersøkelse. En del av brevene er skrevet av andre aktører enn sorenskriverne. I tillegg er det bevart mange brev som ikke har falt inn under sorenskriverens arbeidsområde. Slike saker kan for eksempel være de kirkelige eller militære sakene. I tillegg finnes det enkelte private brev som skal være rettsstiftende som heller ikke er aktuelle for meg. Dette kan for eksempel være regnskapsbrev, salgsbrev, arveskifter eller grenseoppmålinger mellom to gårder. Felles for disse sakene er at de har foregått uten konflikter, og dermed er ikke sorenskriverens eller lagrettemennenes tilstedeværelse nødvendig annet enn deres vitnefunksjon. Så selv om sorenskriveren kan ha skrevet mange av disse brevene, faller de likevel utenom undersøkelsen da det ikke foreligger noen dom. Totalt er det 333 enkeltstående brev som er av denne type karakter.

Det betyr at det er de resterende 280 brevene der sorenskriverens navn er nevnt, og hvor det foreligger dom, som er interessante for min undersøkelse. Dette er som følge av at det er i disse saker der sorenskriveren potensielt kan være meddommer i praksis.

Undersøkelsen skal analysere og sette opplysninger i sammenheng. Kartleggingen av primærmaterialet vil foregå gjennom å telle og rubrisere de faktaopplysningene som gis i Agderbrevene. Disse opplysningene har blitt samlet i flere ulike Excelark, der hvert bind har fått sitt eget ark. Etter endt gjennomgang, har jeg slått sammen alle de syv ulike Excelarkene som utgjør de syv bindene. Dermed har jeg et stort Excelark med oversikt over alle de bevarte 613 brevene, og kan på grunnlag av dette gjøre en analytisk undersøkelse av forholdene på Agdesiden i perioden 31. juli 1591 til 23. oktober 1634. Dessuten vil også funnene kunne fremstilles visuelt.

Hvert eneste ord har blitt saumfart, og det har medført at undersøkelsen av funnet noen nye sorenskrivere som hittil ikke har vært kjent. Jeg har merket hvert brev der sorenskriveren er

³⁸ Av disse 613 brevene, er 40 av dem inntatt i en senere sak som kommer i et senere bind som ikke er av de opprinnelige syv bindene som jeg har undersøkt. Jeg har dermed da måttet slå opp i de respektive bindene for å lese sakene som var gjengitt i fulltekst. Eksempelvis måtte jeg slå opp i bind 8 for Vest-Agder da jeg ville lese saken datert 19. juni 1633 der Henrik Rikardsen var sorenskriver, jf. SAK, V-A-brev 2: 269, der det henvises til bind 8. Slike tilfeller oppstår når det opprinnelige brevet ikke er bevart. Vi får først kjennskap til rettssaken når den er inntatt i en senere rettssak.

³⁹ Bd. 1: 1467-1614 á 98 brev, bd. 2: 1615-1633 á 108 brev & bd. 3: 1634-1646 á 6 brev.

⁴⁰ Bd. 2: 1590-1609 á 138 brev, bd. 3: 1610-1619 á 102 brev, bd. 4: 1620-1625 á 73 brev & bd. 5: 1626-1635 á 88 brev.

nevnt med kategoriene «tingskriver» eller «meddommer». De har falt i kategorien «meddommer» i de saker der sorenskriveren selv har skrevet eller andre aktører eksplisitt har sagt at sorenskriveren har meddommerfunksjoner. Som undersøkelsen senere vil vise, er det i hele 71 tilfeller eksplisitt uttrykt at sorenskriverne har vært delaktige i domsavsigelsene.⁴¹

Når det gjelder forholdet mellom strategien, metodene og resultatene mine, er det i all hovedsak basert på en empirisk tilnærming til primærmaterialet. Primærkildene gjennomgås i kronologisk rekkefølge, der jeg starter med bindene fra Vest-Agder, og avslutter med bindene fra Aust-Agder. Metoden jeg bruker for å strukturere dem, er ved hjelp av Excelprogrammet, i tillegg til at jeg fortløpende noterer meg relevant og viktig informasjon på eksterne Word-ark. Resultatene blir da troverdige, i og med at jeg til enhver tid kan dokumentere de funnene jeg har gjort med sidetallene som jeg til hver sak har skrevet inn i regnearket.

1.5.1. Ortografiens utfordringer ved undersøkelser av Agderbrevene

Ortografien, altså kunnskapen om rettskriving og stavemåter, var på 1500-tallet et ymse begrep og noe man på generelt grunnlag ikke forholdt seg til da det enda ikke var fastsatte regler for den.⁴² Det var ikke før mot slutten av 1700-tallet at den dansk-norske administrasjonen rettet fokus mot dette feltet. I 1775 gav styresmaktene ut en forskrift for stavemåten, og vi kan regne dette som startskuddet for reguleringen av rettskrivingen. Forskriften var for første gang med på å stabilisere ortografien, da denne skulle opptre som et mønster for rettskrivingen.⁴³ Forholdene på 1600-tallet var dermed preget av mye tilfeldighet sett i lys av det inkonsekvente forholdet til ortografien. Det innebærer at man må ha grunnleggende kunnskaper for å lese denne gammeldansken som rådde i datidens diplommateriale.⁴⁴

For Agderbrevene sin del, er de umiddelbare utfordringene knyttet til stavemåter av navn, herunder sorenskriveres navn. Som oversikten over de kjente, tilsatte sorenskrivere tilsier, er det flere sorenskrivere som har samme fornavn eller patronymikon. I arbeidet har det i noen

⁴¹ Disse funnene vil jeg fremstille i det fjerde kapittelet av denne masteroppgaven.

⁴² For å illustrere dette, vil jeg hente frem et eksempel fra Scheel. Han viser til et eksempel der det ble utstedt to likelydende brev til Norge: et til det nordenfjelske og ett til det sønnenfjelske. I brevet som gikk nordover, ble det brukt ord som «bønder, meninge og kiere». På det andre brevet var tilsvarende ord bokstavert «bøndher, meninghe og kierre», jf. Scheel 1923: 70f.

⁴³ Lundeby & Torvik 1972: 55.

⁴⁴ Inger Schoonderbeek skriver en hjelpsom artikkel som er basert på hennes doktorgradsoppgave der hun tar for seg den danske skriftspråksnormen i danske rettskilder fra 1600-tallet. Den har vært til god hjelp med å forstå de formuleringene som finnes i Agderbrevene, jf. Schoonderbeek, I. (2003). Skriftspråksnormen i danske rettskilder fra 1600-tallet. I Bay, A., Belle, J. V., Hansen, S., Jiresch, E. & Schüppert, A. (Red.). (2003). *Tijdschrift voor Skandinavistiek* : vol. 24 : nr. 1. University of Groningen Press.

tilfeller vært utfordrende å gjenkjenne om det er Laurits Thomesen på Lister eller Laurits Nilsen i Mandal som har skrevet brevet. Begge skrivere har hatt lang fartstid i sorenskriveriet, og i noen brev er de begge titulert som «Laurits skriver». Når det i tillegg ikke kommer frem av brevet hvor det ble skrevet eller hvilke gårder brevet omhandler, er det krevende å vite hvem av sorenskriverne som er brevetts opprinnelige skribent.⁴⁵

1.6. Administrativ inndeling på Agdesiden

Ettersom primærkildene er Agderbrevene, er undersøkelsen naturligvis geografisk avgrenset til å omhandle de områdene som tilhørte Agdesiden på 1500- og 1600-tallet. Agdesiden bestod av fire ulike len, henholdsvis Lister, Mandal, Nedenes og Råbyggelaget. Normalt var det innenfor hvert len to sorenskriverier, men dette antallet har imidlertid variert noe fra tid til annen. I det syttende århundre på Agdesiden var alle lenene utenom Lister delt opp i to sorenskriverier, så totalt sett var det syv sorenskriverier på Agdesiden. Disse sorenskriveriene var Lister, Vestre Mandal, Østre Mandal, Vestre Nedenes, Østre Nedenes, Vestre Råbyggelaget og Østre Råbyggelaget.⁴⁶ I praksis kunne antallet sorenskrivere variere, og etter hvert ble også flere av disse sorenskriveriene slått sammen.⁴⁷

Hvert av de overordnede lenene hadde ulike tingsteder, der bygderetten førte de ordinære, fastsatte rettsakene. Lister len hadde fem forskjellige tingsteder, herunder Helvig, Berge, Foss, Vass og Fedå. I Mandal utgjorde Kaddeland, Kleppland og Ve de tre tingstedene. For Nedenes len, benyttes formen «skipreider» istedenfor tingsteder.⁴⁸ Dette skipreidet falt sammen med tinglaget, og i Nedenes var det Sand, Bringsvær og Strengereid skipreider som

⁴⁵ Her vil jeg trekke frem et godt eksempel fra en av de lengstsittende sorenskrivere, Laurits Nilsen. I perioden 31. juli 1591 til 31. desember 1619, har navnet hans blitt skrevet på hele nitten forskjellige måter. Disse ulike variantene er skrevet av sorenskriveren selv, men også av andre aktører. Fornavnet og patronymikonet benyttes om hverandre, og noen fast grammatisk mønster finnes ikke. Den varianten av fornavn og patronymikon som forekommer mest, er «Lauritz Nielssøn». Men dette gjelder bare tre av eksemplene. Man kan med sikkerhet slå fast at det har vært stor variasjon i stavemåten av navnet hans, der fornavnet har vært stavet på følgende unike måter: *Lauritz, Laurittz, Lauritzs, Laurits, Laurids, Lauridts, Lauridtz, Lauridzs, Lavridz, Lourtz og Laurs*. Når det gjelder patronymikonet, finnes det følgende varianter: *Nielssøn, Nielssønn, Nillsønn, Nielssen, Niellssen, Nielssenn, Niellsen, Nielsen, Nilsen*, men også tilnavnene *Schriffuer, skriffuer, skriff'r og schuer*. Sistnevnte kortformer gjør det vanskeligere å skille Laurits Nilsen fra Laurits Thomesen, som også var sorenskriver og ble kalt «Laurits skriver». Disse navnevariantene er funnet på følgende steder i de utrykte kildene: SAK, V-A-brev 1: 165, 169, 170, 173, 184, 196, 198, 199, 203, 223, 230, 248, 266, 276, 282, 286, 320 & 322, SAK, V-A-brev 2: 61, SAK, V-A-brev 6: 309, SAK, V-A-brev 8: 65 & Olafsen 1959: 138.

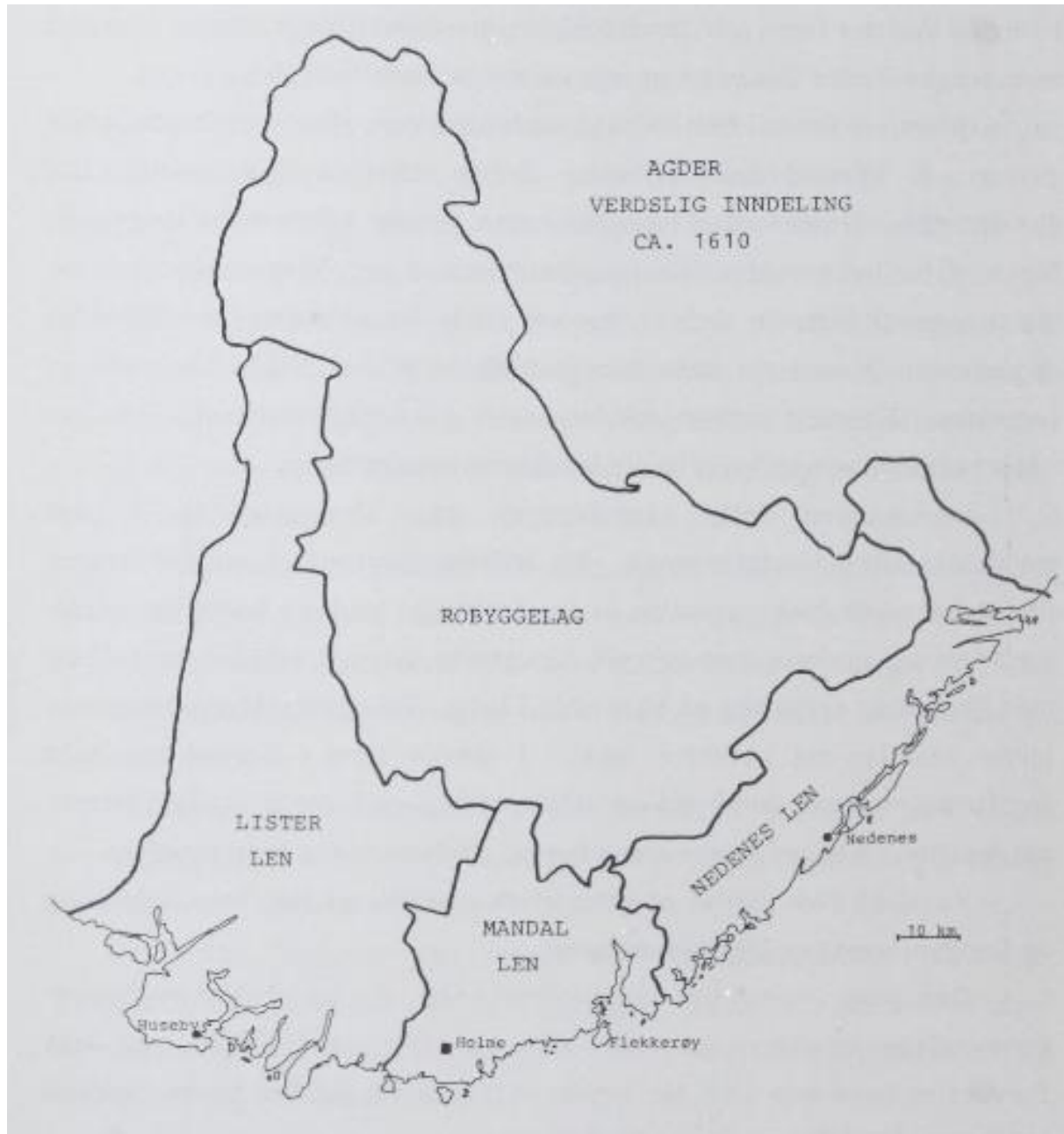
⁴⁶ Råbyggelaget ble rundt midten av 1600-tallet delt i Vestre & Østre Råbyggelag, jf. Olafsen 1940: 135.

⁴⁷ Sjødal 2010: 26.

⁴⁸ Grunnen til at det kalles skipreider kan forklares ut ifra den eldre sjømilitære ordningen, leidangen, og dens tilknytning til de kystnære strøk, jf. *ibid.*: 25.

utgjorde skipreidene og lensgrensene for Nedenes len. Nord for Nedenes len, befinner Råbyggelaget seg, og var inndelt i flere mindre tinglag.⁴⁹

Lensgrensene på Agdesiden rundt 1610⁵⁰

⁴⁹ Sødal 2010: 25.

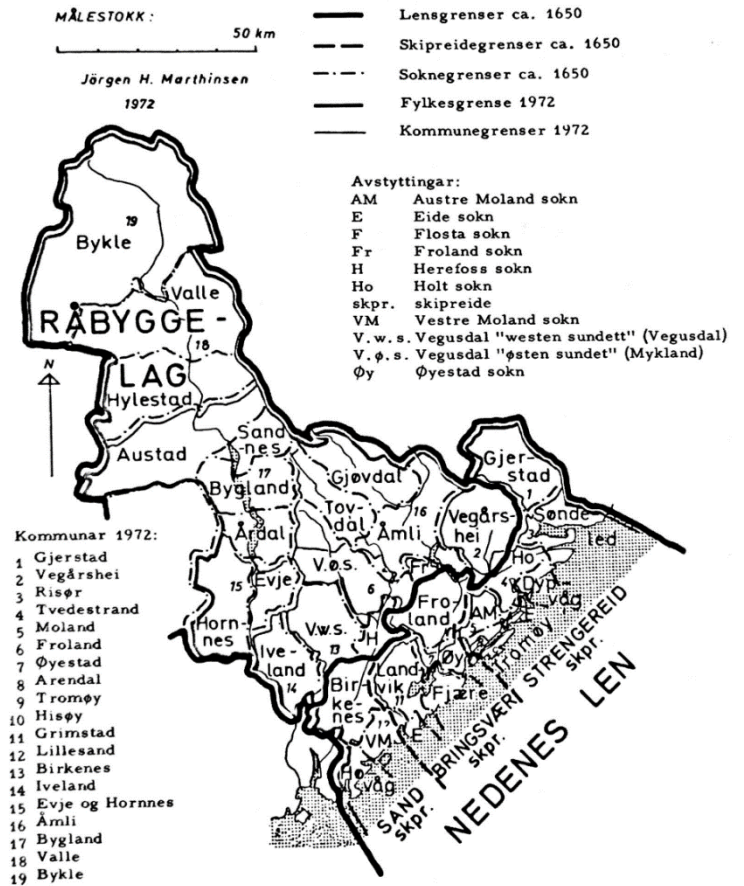
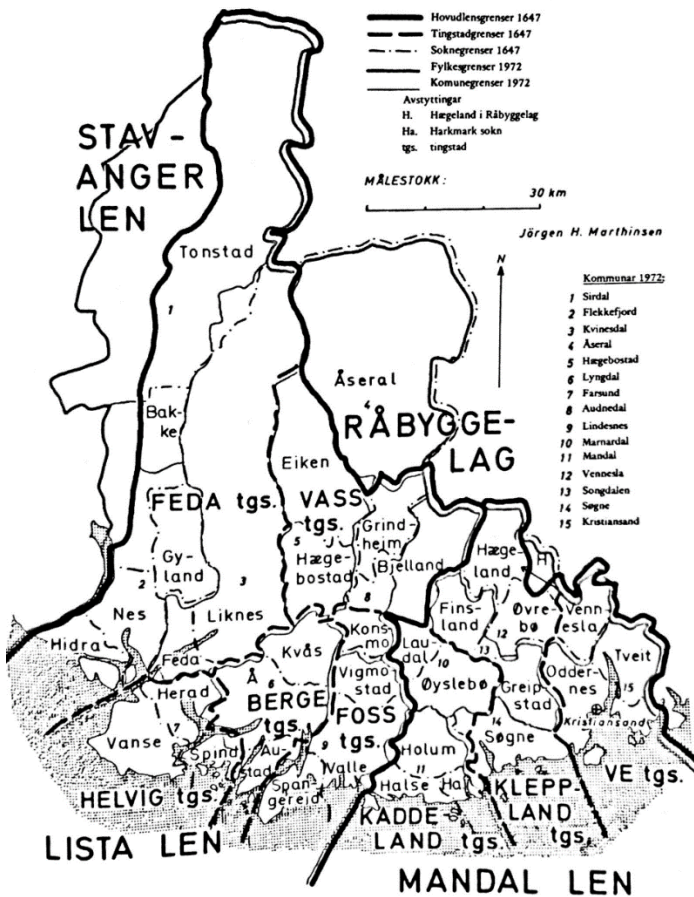
⁵⁰ Bråstad 1986: 34.

Vestre del av Agdesiden, 1647⁵¹

Østre del av Agdesiden, 1650⁵²

VEST - AGDER
Administrative grenser
1647 og 1972

AUST - AGDER
Administrative grenser
ca. 1650 og 1972

⁵¹ Julien & Sandaaker 1998: 605.

⁵² ibid.: 604.

Kapittel 2: Forordningen av de første sorenskriverne

Den 31. juli 1591 gikk det ut en forordning der den nye sorenskrivergruppen for første gang så dagens lys. Dette kapitlet vil ta for seg nettopp den første sorenskrivergenerasjonen, og undersøke hvem de var, hva som kjennetegnet dem og hvilke funksjoner de i praksis hadde. Hvorfor ble sorenskriverstillingen opprettet? Hva var grunnene til at den så dagens lys? Og til slutt, så vil jeg se sorenskriverstillingen i lys av de rettshistoriske endringene som skjedde på 1500-tallet og utover på 1600-tallet, før jeg deretter presenterer sorenskriverens reise fra å være rettens tjener, til å bli rettens herre. Dette vil innlede det tredje kapittel i denne masteroppgaven.

2.1. Hvem var de første sorenskriverne på Agdesiden?

Dette er et oversiktskapittel over alle kildebelagte sorenskrivere på Agdesiden i perioden 31. juli 1591 til 23. oktober 1634. Det er én tabell laget for hvert len. Tidligere finnes det allerede to komplette og velskrevne oversiktsverk med opplysninger over alle de kildebelagte sorenskriverne som har virket i Norge siden 31. juli 1591.⁵³ Det ene er verket skrevet av Arnet Olafsen,⁵⁴ og det andre er skrevet av både Hans Eyvind Næss og Torkel Thime.⁵⁵ Jeg har tatt utgangspunkt i deres to tabeller som tar for seg sorenskriverne på Agdesiden i perioden 31. juli 1591 til og med 23. oktober 1634, og så har jeg supplert med nye opplysninger som jeg har funnet ved gjennomgangen av det originale kildematerialet i Agderbrevene på Statsarkivet i Kristiansand. Dette har resultert i en ny og oppdatert oversikt over de kildebelagte sorenskriverne på Agdesiden i perioden 31. juli 1591 til 23. oktober 1634.⁵⁶ Jeg vil bruke fotnoter aktivt der jeg supplerer med nye opplysninger, slik at disse i ettertid kan være etterprøvbart.

⁵³ Riktignok er det i den aller første tiden etter opprettelsen sparsommelige mengder opplysninger om de tilsatte sorenskriverne. Fra 1592 har vi kildebelegg som viser til at det fantes tilsatte sorenskrivere i Akershus, Nordfjord og Valdres, jf. Næss 1991b: 31.

⁵⁴ Olafsen, A. (1959). *Fortegnelse over sorenskrivere i Norge : 1591-1814 : Særtrykk av sorenskriver Arnet Olafsens verk : Våre sorenskrivere : Sorenskriverinstitusjonen og sorenskrivere i Norge : I : 1591-1814*. Det Mallingske Boktrykkeri.

⁵⁵ Tabellene over de kildebelagte sorenskriverne er utarbeidet av Hans Eyvind Næss og Torkel Thime. Thime har skrevet listene fra Østfold til Aust-Agder, og Næss har skrevet listene fra Vest-Agder til Finnmark. Innledningsvis i deres kapittel skriver de at oversiktene deres er bygget på Olafsens verk, jf. Næss & Thime 1991b.

⁵⁶ Jeg har brukt samme utforming som det Næss og Thime bruker. Det er kun opplysningskolonnen «Fødeår» som ikke er tatt med i mine tabeller, da vi i denne perioden ikke har kildedekning for å vite når disse sorenskriverne ble født.

Tabell 1. Tilsatte sorenskrivere på Lister 1598-1656.

Antall	Funksjonstid	Navn	Dødsår	Fødested	Flytting: fra→ til embete
1	1598-1621 ⁵⁷	Laurits Thomesen			
2	1599 ⁵⁸ , 1606, 1609	Mads skriver ⁵⁹			
3	1604, 1606-1608	Jørgen Madsen			
4	1610, 1615 ⁶⁰ , 1624	Søren Stensen			
5	1614-1620	Peder Hansen			
6	1623	Søren Knudsen			
7	1624-1637	Henrik Rikardsen	før 1655 ⁶¹		
8	1628-1631	Tomas Rasmussen			Lister → Østre Mandal
9	1632-1656	Mikkel Jensen Bloch		Danmark	

⁵⁷ SAK, V-A-brev 2: 65.

⁵⁸ SAK, V-A-brev 1: 172.

⁵⁹ Dessverre nevnes Mads «skriver» kun én gang i Agderbrevene, og det gjør det utfordrende å identifisere hvem det faktisk var. I 1599 nevnes han i Agderbrevene som «Madtz skriffuer paa Høffue», jf. SAK, V-A-brev 9: 37. Dersom det er samme person, kan han ha vært lensmann i Vanse prestegjeld i 1591. I tillegg besegler han brevet først som den første av 24 lagrettemenn i hyllingsbrevet for allmuen i Vanse prestegjeld og Helvik tingsted den 6. april 1610, og i 1611 skatter han som leilending, jf. Christiansen, Fjeldsgård, Nilsen, Ottesen & Paulsen 2019: 294.

⁶⁰ SAK, V-A-brev 2: 1.

⁶¹ SAK, V-A-brev 4: 176.

Tabell 2. Tilsatte sorenskrivere i sorenskriveriene i Mandal 1599-1633.

Antall	Funksjonstid	Navn	Dødsår	Fødested	Flytting: fra → til embete
1	1599-1610 ⁶² , 1614 ⁶³ , 1618-1624 ⁶⁴	Laurits Nilsen			
2	1605 ⁶⁵ , 1607, 1608 ⁶⁶	Johan Madsen			
3	? ⁶⁷	Oluf Pedersen			
4	1613-1631 ⁶⁸	Kristen Andersen			
5	1623	Hans Rasmussen ⁶⁹			
6	1624	Tønnes Ovesen ⁷⁰			
7	1625	Søren Knudsen			
8	1625 ⁷¹ -1644	Rasmus Lauritsen	før 1655 ⁷²		
9	1632-1633 ⁷³	Tomas Rasmussen			Lister → Østre Mandal

⁶² Laurits Nilsen var sorenskriver sammenhengende i en lang periode. Både Olafsen og Næss har enkeltstående år, men ifølge Agderbrevene har han virket som sorenskriver hvert år i denne perioden, jf. SAK, V-A-brev 1: 165, 197, 226, 242, 246, 276, 282 & 286.

⁶³ SAK, V-A-brev 1: 320.

⁶⁴ Laurits Nilsen var også sorenskriver sammenhengende i denne perioden. Her har også Olafsen og Næss enkeltstående år, men han er nevnt hvert år i denne perioden ifølge Agder-brevene, jf. SAK, V-A-brev 2: 60, 74 & 100.

⁶⁵ SAK, V-A-brev 1: 243.

⁶⁶ Julien & Sandaaker 1998: 485f.

⁶⁷ I oversikten til Olafsen og Næss står Oluf Pedersen uten tidsangivelse. Jeg har heller ikke funnet han i Agderbrevene, så jeg kan ikke bidra med noe tilleggsinformasjon. Hvilket grunnlag Olafsen og Næss har hatt for å skrive at han var sorenskriver, vet jeg ikke. Men likevel må det være rimelig å anta at han må ha hatt sitt virke i perioden før 1634 ettersom at han er nevnt som den tredje sorenskriveren i begges oversikter.

⁶⁸ SAK, V-A-brev 2: 235.

⁶⁹ Ny sorenskriver funnet i Agderbrevene, jf. ibid.: 149.

⁷⁰ Også kalt Tomas Ågesen.

⁷¹ ibid.: 161.

⁷² SAK, V-A-brev 4: 176.

⁷³ SAK, V-A-brev 2: 240 & 284.

Tabell 3. Tilsatte sorenskrivere i sorenskriveriene i Råbyggelaget 1593-1639.

Antall	Funksjonstid	Navn	Dødsår	Fødested	Flytting: fra→ til embete
1	1593 ⁷⁴	Mads Hanssen			
2	1595-1622 ⁷⁵	Thomas Nielssen			
3	1599-1602 ⁷⁶ , 1606 ⁷⁷ & 1608	Christen Moritssen			
4	1609	Jacob Lauritssen ⁷⁸			
5	1617	Niels Christenssen			
6	1620-1621 ⁷⁹ & 1623-1627 ⁸⁰	Laurids Olssen			
7	1622-1623 ⁸¹	Claus Povelssen			
8	1615 ⁸² & 1624-1625 ⁸³	Mads O. Mørkholt ⁸⁴			Numedal & Sandsvær → Råbyggelaget
9	1625, 1631-1634 ⁸⁵ & 1636	Jacob Mortenssen			
10	1626-1629 ⁸⁶ & 1631-1639	Knud Brorssen			

⁷⁴ Et engangstilfelle i Agderbrevene der en ny og ukjent sorenskriver dukker opp. Sitert fra primærkildene: «Matz hanss' Soeren Landtz schriff'r mz eg'n haandt». Landskriver er et synonym for sorenskriver. Dermed kan det se ut til at vi har en kildebelagt sorenskriver på Agdesiden, allerede fra et brev datert den 21. mai 1593, kun to år etter opprettelsen av sorenskriverstillingen. Brevet omhandler gården Åmli, som ligger i Valle i Råbyggelaget. Landskriver Hanssen har ikke beseglet dette brevet. Han har kun innehatt sekretærfunksjonene, jf. SAK, A-A-brev 2: 66f.

⁷⁵ Thomas Nielssen var sorenskriver sammenhengende i flere år enn det som kommer frem av oversiktene til Olafsen & Thime. Se til følgende diplomer der hans navn er nevnt, jf. SAK, A-A-brev 2: 107, SAK, A-A-brev 3: 178, 242, 299 & 315 & SAK, A-A-brev 4: 1, 77 & 94.

⁷⁶ SAK, A-A-brev 2: 245.

⁷⁷ ibid.: 298.

⁷⁸ Ny sorenskriver funnet. En sak datert den 5. august 1609 i Valle, jf. ibid.: 343.

⁷⁹ SAK, A-A-brev 4: 28.

⁸⁰ ibid.: 202 & 246.

⁸¹ ibid.: 168.

⁸² Mads O. Mørkholt er nevnt i 1615 fra Numedal og Sandsvær sorenskriveri, jf. Næss & Thime 1991b: 211.

⁸³ SAK, A-A-brev 4: 193.

⁸⁴ Blir også kalt Mads Olssen Mørkholt, jf. ibid.: 206.

⁸⁵ SAK, A-A-brev 5: 176 & 227.

⁸⁶ ibid.: 18, 35, 69 & 90.

Tabell 4. Tilsatte sorenskrivere i sorenskriveriene i Nedenes 1597-1658.

Antall	Funksjonstid	Navn	Dødsår	Fødested	Flytting: fra→ til embete
1	1597-1604 ⁸⁷ & 1608 ⁸⁸	Peder Mortenssen			
2	1605, 1607 ⁸⁹ & 1612	Johan Madssen			
3	1604-1606 ⁹⁰ & 1610- 1613 ⁹¹	Jørgen Madssen Riber	Mellom 1614 & 1616 ⁹²		
4	1616 ⁹³ -1617 & 1619	Carsten Baltzerssen			
5	1615	Jørgen Pederssen Riber			
6	1617-1642	Niels Lauridssen			
7	1632	Jørgen Lyge	Før 1643		
8	1624-1658	Mads Thuessen/Theisen			

⁸⁷ SAK, A-A-brev 2: 141 & 285.

⁸⁸ *ibid.*: 327.

⁸⁹ *ibid.*: 303.

⁹⁰ *ibid.*: 240.

⁹¹ SAK, A-A-brev 3: 90.

⁹² Denne nye tilleggsinformasjonen vil jeg kommentere i kapittel 4.5., jf. *ibid.*: 234.

⁹³ Sorenskriver Carsten Baltzerssen må ha vært tilsatt som sorenskriver i 1616 ifølge et brev utstedt 9. april 1616. Beklageligvis er det en del av brevet som er revet av, slik at den fullstendige gjengivelsen ikke har blitt til. Men det som tydelig kommer frem av brevet, er at det er en fullmektig i sorenskriverens plass. Brevet begynner slik: «Wy Effterskreffne, []eland, Skrifuerenns fulldmegtige,». Det fulle navnet på skriverens fullmektig kjenner vi ikke: vi vet bare at tilnavnet hans slutter på «eland». Bakerst på brevet har sorenskriver Carsten Baltzerssen skrevet (med ny hånd) en bekreftelse på denne fullmakten, og han må da ha vært tilsatt i 1616 ettersom at han hadde en fullmektig i sitt sted, jf. *ibid.*: 193ff.

Alle sorenskriverne som har dukket opp i Agderbrevene er tatt med i denne oversikten. Innhentede fullmektiger er ikke tatt med. Det samme gjelder ett brev som er skrevet av en «Simen Rygberig». I brevet han skrev titulerer han seg selv som tingskriver, men han dukket bare opp i dette ene tilfellet. Brevet er datert 24. oktober 1600:

«Wy eptersschne Simen Rygberig Tingsschr:uer vdj Mandals Len [...], Kiendis och gjør for alle vitherligt Adt Anno 1600: thendt 24 Octobris wore wj epter [...]»⁹⁴.

Brevet omhandler en markegang, og tingskriveren var sammen med lagrettemennene på denne. Som brevet tydelig formidler, var denne «Simen Rygberig» tingskriver uti Mandals len.⁹⁵

Hverken Olafsen eller Næss har nevnt denne sorenskriveren i deres oversikter. Dette betyr at vi her står ovenfor en sorenskriver som vi før ikke kjente til. Brevet gir ingen tilleggsinformasjon som kan hjelpe oss med å identifisere denne mannen. Av bakgrunn er han sannsynligvis ikke dansk, da tilnavnet hans kan være et lokalt gårdsnavn fra Lindesnes, ved Sør-Audnedal på Agdesiden, herunder varianten Simen Røberg. Datidens skiftende grammatiske praksiser gjør det vanskelig å nøyaktig kunne stadfeste hvilket navn sorenskriveren egentlig hadde, så det kan dermed ikke fastslås at hans faktiske navn var Røberg, etter gården på Agdesiden.

Dersom det skulle vise seg at denne Simen var fra gården Røberg og satt som tingskriver på dette rettsmøtet, så kan det ha vært en lokal bonde som behersket skrivekunsten, og dermed ble hentet inn til å være fullmektig i sorenskrivers sted i denne ene saken. Dessuten må man også være oppmerksom på at sorenskriver Laurits Nilsen hadde sorenskriverstillingen både før og etter Røbergs tid. I så måte blir det feil å konstatere at han har vært en tilsatt sorenskriver.

På den andre siden er det merkelig at han dermed ikke hadde skrevet på brevet at han var stedfortreder. Det er normal kutyme for aktører som er stedfortredere, at de skriver at de er

⁹⁴ SAK, V-A-brev 1: 210.

⁹⁵ Jeg har dessverre bare funnet denne sorenskriveren ved ett tilfelle i Agderbrevene. En tilleggsopplysning, er at fomavnet «Simen» kan ha flere ulike varianter. Navnegranskeren Per Reidar Christiansen har vært prosjektstyrer for et omfattende arbeid som inneholder en fullstendig oversikt over alle kildebelagte personer som levde på Agdesiden mellom 1591 og 1611. I innledningen deres presenterer de blant annet navnet *Simen*, og de skriver at det kan ha vært tre navneformer som kan ha vært brukt om hverandre, herunder navnene *Simen*, *Sigmund* og *Sommund*. Dette eksemplifiserer historikerne ved å henvise til ulike kildebelagte eksempler der disse tre navnene faktisk ble brukt om hverandre, jf. Christiansen et al. 2019: 5.

fullmektig for den opprinnelig tilsatte skriveren.⁹⁶ Det er dermed interessant at han innledningsvis i brevet titulerer seg selv som tingskriver innenfor Mandals len, og ikke at han er stedfortreder eller fullmektig.

Det som for øvrig gir hele navnet og saken troverdighet, er at selve brevet der Simen Røberg blir nevnt som sorenskriver, er et brev som er inntatt i saken som Laurits Nilsen førte pennen for den 27. mai 1602, som handler om gårdene Fjellestad, Svinagel og Laudal, øvre og nedre.⁹⁷ Det betyr at sorenskriver Nilsen, som var en erfaren sorenskriver, har selv ført pennen og gjengitt med egne ord at Røberg var sorenskriver, eller fullmektig i sorenskrivers sted.

2.2. Hva kjennetegnet de første sorenskriverne?

Dette delkapittelet tar for seg selve bakgrunnen for de aller første tilsatte sorenskriverne. Herunder vil jeg se på hvordan sorenskriverne skrev brevene sine, hvordan rekrutteringen foregikk, hvilken sosial bakgrunn sorenskriverne hadde, hvilket forhold de fikk til de lokale bøndene, hvilket forhold lensherren hadde til dem og lønnsforholdet, som var i stadig utvikling til det bedre.

Bygdetinget var en institusjon som ble styrt etter gamle tradisjoner, og loven gav klare instruksjoner på hvordan man skulle gå frem.⁹⁸ På grunnlag av dette, er det derfor mulig å identifisere en fast oppbygning på hvordan referatene fra bygdingene ble skrevet av sorenskriverne.

De tidligste opplysningene i brevet er datoen brevet ble utstedt. Deretter føres tingstedet, rettsområdet, hvem som styrer retten, og navnet på de tilstedeværende lagrettemennene. I begynnelsen unnlater sorenskriveren å skrive sitt eget navn, men fra og med tidlig 1600-tall kan vi se flere eksempler i Agderbrevene der også hans navn kommer med.⁹⁹

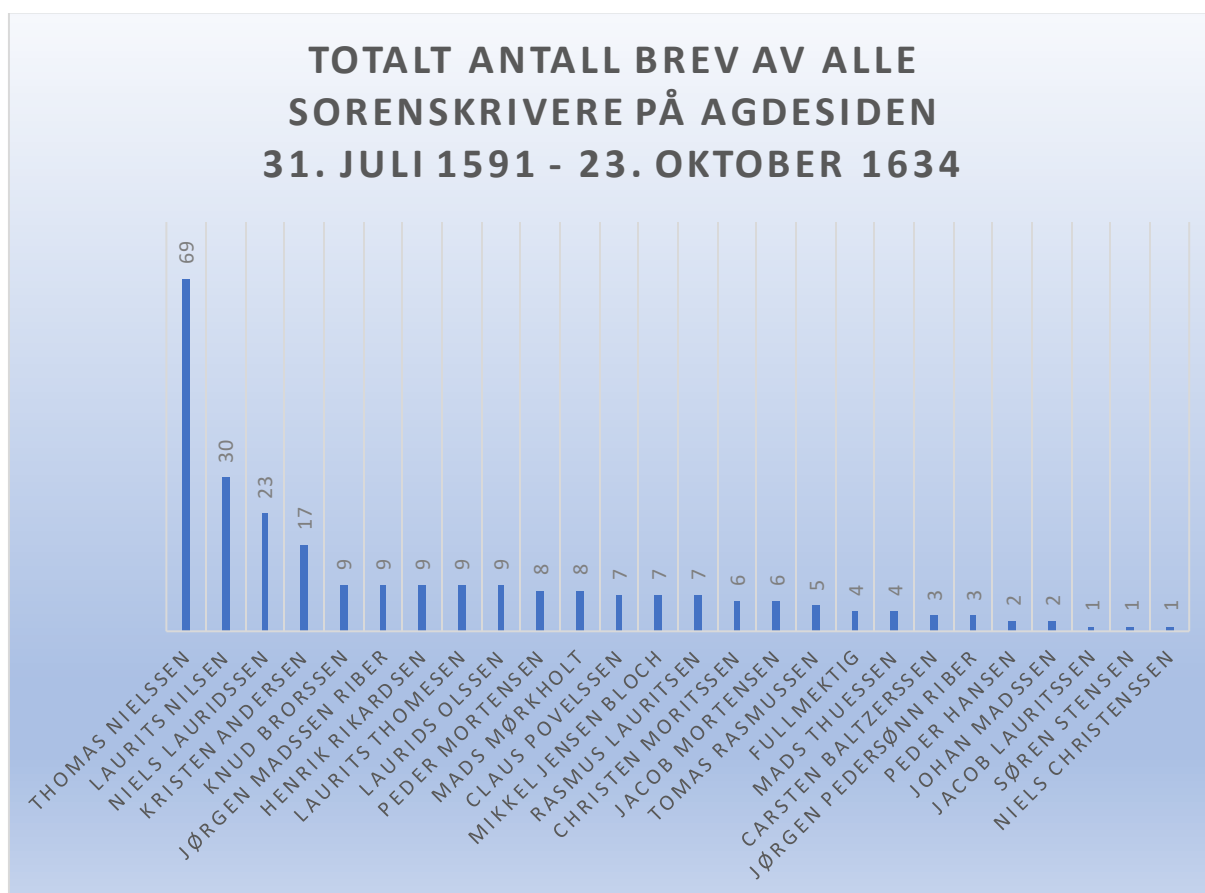
⁹⁶ Se formuleringseksempelet til fullmektig Thomas Hegelund i sorenskriver Henrik Rikardsens sted, jf. SAK, V-A-brev 2: 166.

⁹⁷ SAK, V-A-brev 1: 203-214.

⁹⁸ Kiil 1969: 79.

⁹⁹ En generell oppfatning blant historikere er at det ble utstedt flere domsbrev av seks lagrettemenn uten at sorenskriverens navn var med i perioden før 1630. Ingen syntes å ha innvendinger mot dette, jf. Seip 1953: 148.

Figur 1. Det totale antallet brev av alle kjente sorenskrivere i Agderbrevene.

Som figuren illustrerer, stemmer det ikke helt at sorenskriveren valgte å utelate sitt eget navn på domsbrevet. Fire sorenskrivere har i perioden skrevet mer enn ti brev. Det reelle tallet må nok ha vært flere, men dette er bare de brevene der de har skrevet sitt eget navn. Sorenskriver Thomas Nielssen har skrevet hele 69 brev, sorenskriver Laurits Nilsen med 30, deretter sorenskriver Niels Lauridssen med 23, og sorenskriver Kristen Andersen med 17.

I de tilfeller der sorenskriverens navn presenteres, varierer det fra brev til brev i hvilken rekkefølge navnet hans blir presentert.¹⁰⁰ Avhengig av sakstype, varierer det i hvilken grad det trekkes frem tidligere offentlige eller rettskraftige dokumenter.¹⁰¹ Dessuten er det for denne perioden bevart flest sivile saker.¹⁰²

¹⁰⁰ Sorenskriveren presenteres i dette domsbrevet *før* lagrettemennene, jf. SAK, V-A-brev 2: 186.

¹⁰¹ Bevismidler trekkes gjerne frem i ankesaker eller tidligere avsaatte saker som en av partene mener bør gjøres død og maktesløs.

¹⁰² Disse kan blant annet være skjøtebrev, makeskifte, gavebrev, pantebrev, skiftebrev, avkallsbrev, odels- og pengemangelutlysninger, bygselbrev, kårkontrakter, utlysning av arvemidler og så videre, jf. Kiil 1969: 79. En mulig forklaring på skjevfordelingen av bevarte sivile saker kontra straffesaker kan være at det var viktigst å bevare rettsakene som omhandler eiendomsforhold, da disse i ettertiden kunne bli trukket frem av etterkommere for å bevise deres eiendomsgrenser.

2.2.1. Rekruttering og tilsettingen av sorenskriverne

Ombudsmannen, altså lensherren, skulle ifølge lovteksten tilsette en sorenskriver i hvert tinglag i sitt len.¹⁰³ Lensherren var kongemaktens representant. Inntil innføringen av det kongelige eneveldet i 1660 da sorenskriverstillingen ble en embetsstilling, var det lensherren som både tilsatte og avsatte sorenskriverne. Likevel ble det ganske fort klart at sorenskriveren ikke bare ble tilsatt i ett tinglag innenfor ett len. Han fikk et langt større embetsområde.¹⁰⁴ Av de tidligste sorenskriverne som ble rekruttert, var det heller ikke stilt store krav til utdanning utover det å beherske lese- og skrivekunsten.¹⁰⁵ Videre ble sorenskriveroppgavene i den første tiden utført av «meget» unge menn.¹⁰⁶

2.2.2. Sosial bakgrunn

Det synes å være en konsensus blant norske historikere at den klart største delen av de første sorenskrivere var fra Danmark.¹⁰⁷ Adelige var de ikke, men de var av borgerslekter. Disse innflyttede dansker var lojale i deres nye områder i Norge, og de arbeidet nært sammen med lederne og de andre tjenerne for å ivareta den daglige rettspleien.¹⁰⁸ Norges rikes kansler fra 1614 til 1659, Jens Bjelke, sa ved en anledning at hver laus, ukyndig gutt med beskyttere i Danmark, kunne sendes til Norge, uten å kjenne til skikker eller loven.¹⁰⁹

Danmark har en tradisjon med tilsatte skrivere som går lenger tilbake i tid enn hva det har gjort i Norge. Eksempler på disse edsvorne skrivere i Danmark finnes allerede fra rundt år 1440.¹¹⁰ Et rike med lang tradisjon av edsvorne skrivere har gjort at de stillingene som ble opprettet i Norge ble besatt av danske menn. Kanskje en av de største årsakene til at det var danskmenn som fikk stillingene, var mangelen på innenlandsk kompetanse i Norge.¹¹¹ Det var få nordmenn som kunne tilfredsstille de krav som denne stillingen innebar, og dermed måtte kompetansen importeres fra landet sør for Skagerrak.

¹⁰³ Kiil 1969: 76. Denne lovbestemmelsen står i tingfarbolken under kapittel IV, i Christian IVs Norske lov av 1604.

¹⁰⁴ Kiil skriver at lensherren skulle tilsette en sorenskriver for hvert tinglag i sitt len, men at sorenskriveren tidlig fikk et langt større embetsområde, jf. *ibid.* Imidlertid hadde sorenskriverne på Agdesiden som oftest to tinglag.

¹⁰⁵ *ibid.*

¹⁰⁶ Næss skriver at «fra 1591 til 1814 var gjennomsnittsalderen for førstegangsutnevnte sorenskrivere 33-35 år. Sorenskriverne var m.a.o. meget unge embetsmenn.», jf. Næss 1991a: 144. Dog kan det stilles spørsmål hvorvidt menn i midten av 30-årene kan betraktes som «meget unge».

¹⁰⁷ Næss 1991b: 31.

¹⁰⁸ *ibid.*: 47f.

¹⁰⁹ Ifølge Skard var fordanskningen på 1640-tallet i Norge enorm. Alle lensherrer var danske, bortsett fra Jens Bjelke, som dog hadde forfedre fra det danske Skåne, jf. Skard 1977: 46f.

¹¹⁰ Stemann 1871: 214.

¹¹¹ Næss 1991b: 31.

På den andre siden stod sorenskrivergruppen etter hvert ovenfor en stadig nasjonalisering. Dette kom i kjølvannet av det sosiale og ekteskapelige samkvem som kunne oppstå mellom de danske og norske innbyggerne. I de senere tiår på 1600-tallet da flere embetsmenn måtte skaffes, iverksatte man i Norge et større innenlandsk rekrutteringssystem med den hensikt at sorenskriverstillingene og de andre offentlige tjenestemannsgrupper skulle fylles.¹¹² Fra et overordnet perspektiv er det i sorenskrivergruppen en forskyvning når det gjelder deres sosiale bakgrunn i perioden 1591 til og med 1814. De første skrivere var i all hovedsak danske lensherretjenere som ble tilsatt som skrivehjelp for de norske bønder på 1590-tallet. Noen århundrer senere, i 1814, hadde dette bildet endret seg betraktelig. Sorenskrivergruppen var nå karakterisert av et sterkt, velutdannet norsk nasjonalsinnet tankesett,¹¹³ og det kommer til syne av de sorenskriverrepresentantene som var til stede på Eidsvoll.¹¹⁴

2.2.3. Sorenskriverens posisjon blant de lokale bønder

De første sorenskrivere opplevde også etter hvert å få en større sosial tilknytning til befolkningen i årene etter 1591. Han opplevde raskt å få stor makt og innflytelse i lokalsamfunnet.¹¹⁵ En av grunnene til at han fikk så stor innflytelse på de viktige sakene i lokalsamfunnet, var at han, som en av kongens verdslige øvrighetspersoner, bodde i distriktet sammen med de lokale bøndene.¹¹⁶

Denne relasjonen kunne imidlertid gjøre det utfordrende for sorenskrivere, da de skulle fungere som mellommann mellom øvrigheten og befolkningen. Om bøndene skulle ønske å klage til kongen om offentlige pålegg og overgrep, var det sorenskriveren de gikk til. Sorenskriveren skulle føre disse brev til kongen, og de ble kalt supplikker. På den andre siden ville ikke sorenskriveren vise ovenfor kongen at han selv var deltakende i bøndenes aksjoner og opprør, selv om han ofte fikk forståelse for bøndenes sak. Etter hvert kunne det også bli

¹¹² Næss 1991b: 32.

¹¹³ *ibid.*: 35.

¹¹⁴ Olafsen 1940: 200.

¹¹⁵ Sorenskriveren tok etter hvert en aktiv rolle i mange ulike sammenhenger. Blant annet skriver Næss at han avgjorde hva som var rett og galt (herunder kan man stille seg spørsmålet om han her henviser til tiden før eller etter 23. oktober 1634). I tillegg ordnet sorenskriveren opp i ulike kontraktsforhold, blant annet de saker som omhandler ekteskapet, økonomiske aspekter, ulike bruksrettigheter og alt som hadde med kjøp og salg å gjøre. Videre gav han råd om de mange forhold livet innebar, og han fordelte eiendom og løsøre etter endt liv, jf. Næss 1991a: 135.

¹¹⁶ Symbolikken og dens betydning skilte ofte sorenskriveren fra de lokale bøndene. Han hadde embetsuniform, hadde en generell bruk av formelle prosedyrer både i og utenfor retten. Språket hans var utviklet på en slik boklig måte som gjorde at de lokale bøndene opplevde det som fremmed, men alt dette bidro til å styrke posisjonen hans blant bøndene, jf. *ibid.*

enda mer krevende for sorenskriveren, da han omsider fikk hovedoppgaven med å fremme øvrighetens krav, og i nødvendige tilfeller dømme de bønder som nektet å irettesette seg.¹¹⁷

Selv om de aller fleste sorenskriverne på ett eller annet tidspunkt opplevde at bøndene klaget på dem, må de likevel ha hatt en sterk posisjon blant bøndene. Dette underbygger Næss ved at han viser til de mange skussmål som sorenskriverne fikk av bøndene på 1600-tallet.¹¹⁸

2.2.4. Forholdet til lensherren

Det er ikke bare bøndene som sorenskriverne har hatt et forhold til. Forholdene mellom lensherrene og sorenskriverne har også gjennom kildematerialet vist seg å være nært tilknyttet. I likhet med de første sorenskriverne, var også lensherrene på denne tiden danske. Videre sa lovteksten at det var lensherrene som skulle rekruttere sorenskrivere, og samtidig hadde han også myndighet til å avsette dem.¹¹⁹

Etter hvert i oppgaven vil jeg trekke frem eksempler fra Agderbrevene der både lensherrer og lagmenn har skrevet noe om sorenskriverens funksjoner. Derfor vil det være formålstjenlig å presentere de tilsatte lensherrer og lagmenn i perioden 31. juli 1591 til 23. oktober 1634.

Dette var lensherrene på Agdesiden i perioden mellom 1597 og 1648:

1597-1605	-	Peder Grubbe
1605-1619	-	Styring Boel
1619-1630	-	Christoffer Mogensen Gøye
1630-1631	-	Jacob Ulfeldt
1631-1648	-	Palle Rosenkrantz ¹²⁰

Dette var lagmennene på Agdesiden i perioden mellom 1604 og 1655:

1604-1617	-	Bendix Olufsen
1618-1621	-	Tage Eriksen
1621-1625	-	Hans Eriksen
1625-1632	-	Mikkel Hansen
1632-1655	-	Augustinus Olufsen Wroe ¹²¹

¹¹⁷ Næss 1991b: 52f.

¹¹⁸ Næss 1991a: 135.

¹¹⁹ Scheel 1923: 81.

¹²⁰ Oversikten er utformet av Kjell J. Bråstad, jf. Bråstad 1986: 41.

¹²¹ Oversikten er utformet av Hans E. Næss, jf. Næss 2014: 457.

I dag antar man at den aktøren som hadde det nærmeste forholdet til lensherren på 1600-tallet, har vært fogden.¹²² En merkverdig tendens er å se de tilfellene der nye lensherrer avsetter tidligere fogder, for så i deres plass å tilsette nye fogder som de selv hadde et nært bekjentskap til.¹²³

Selv om man ser på fogden som den med nærmest forhold til lensherren, er det også flere kildebelagte eksempler på sorenskrivere som også har hatt samme tilknytning til lenets overhode. I 1625 ble sorenskriver i Råbyggelaget, Mads O. Mørkholt, følgelig foretrukket av lensherre Gøye, og avanserte med det til fogdestillingen samme sted.¹²⁴

Dette var imidlertid en praksis som ikke skulle forekomme. Forholdet mellom sorenskriverne og lensherrene, skulle ifølge Bråstad være uavhengig hverandre. Dette var med den hensikt at man skulle forhindre at lensherren fikk for stor makt over rettsvesenet, og dermed også allmuen. Slik var imidlertid ikke forholdene i den første tiden etter sorenskriverstillingens opprettelse. Lensherren håndplukket i mange tilfeller både lagmennene og sorenskriverne i de første tiårene på 1600-tallet.¹²⁵ Dette kunne videre føre til at allmuen lettere kunne utsettes for overgrep.¹²⁶

Faktisk kan forholdene på Agdesiden i noen tilfeller ha vært graverende, sett i lys av allmuens lave forutsetninger for å være sikret rettfærdig rettslig behandling. I 1620-årene hadde lensherre Christoffer M. Gøye et nettverk av personlige tjenere i lenets verdslige administrasjon. Disse var fogdene, lagmannen og noen av sorenskriverne. Denne sammensetningen førte til klare overgrep mot allmuen, særlig i saker som gjaldt skatteoppkrevninger. Dessuten tok også sorenskriverne ofte for mye betalt for de tjenester som de gjorde for allmuen.¹²⁷ Videre trekker Bråstad frem et eksempel som han selv betegner som

¹²² I likhet med de første sorenskriverne, var også de første fogdene innflyttede dansker som lensherrene gjerne brakte med seg til Norge. Fogdene opptrådte som påtalemyndigheter i straffesakene, de satt med hovedansvaret når det gjaldt organiseringen av tinget, og skulle herved oppnevne lagrettemennene på vegne av lensherren. Det var fogdens ansvar å fullbyrde de avsagte dommene, jf. Næss 1991b: 48.

¹²³ I 1605 erstattet lensherre Styring Boel fogder da han overtok Agdesiden, og det samme gjorde lensherre Christoffer M. Gøye i 1619, da han overtok etter Boel.

¹²⁴ Bråstad 1986: 53. For øvrig er også det første brevet i Agderbrevene der Mads O. Mørkholt nevnes som fogd, datert den 6. september 1626, jf. SAK, A-A-brev 5: 18. Knud Brorssen overtok sorenskriverstillingen etter Mads O. Mørkholt.

¹²⁵ Bråstad 1986: 61.

¹²⁶ Ikke bare var det lensherrene som kunne utsette allmuen for overgrep. Steinar Imsen trekker frem flere eksempler der allmuen ble utnyttet av øvrighetsmenn i Imsen, S. (1994). *Norsk Bondekommunalisme : fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 2 Lydriketiden*. Nr. 7 : Skriftserie fra Historisk Institutt. Universitetet i Trondheim. Videre kan vi lese om fogden som i 1620 kom i konflikt med bonden, og hvis ikke lensmannen hadde tatt bondens parti, hadde nok lagrettemennene dømt i fogdens favør, som hadde blitt en feilaktig dømt skatteunndragelse, jf. Imsen 1994: 147. Se også Helge Ablands sak, *ibid.*: 148.

¹²⁷ Bråstad 1986: 66.

det verste, og det omhandler sorenskriver og senere fogd i Råbyggelaget, Mads O. Mørkholt. En samlet allmue sendte et klagebrev til kongen, der de beskrev Mørkholt med de ordene at han lot «sin haardhed erschinne, emod os arme folk»¹²⁸.

Denne konflikten Mørkholt hadde med allmuen var imidlertid ikke over med dette. Utover på 1620-tallet gjorde han seg fiende mot presten. Dette førte til at presten ble ført sammen med allmuen. Under disse spesielle omstendigheter, ble presten og allmuen stående i en slags opposisjon mot øvrigheten, bestående av lensherren, fogden, lagmannen og sorenskriverne. Samlet sett utgjorde disse slik en overmakt at presten og allmuen ganske fort måtte se slaget tapt om å organisere et fellesmøte for hele allmuen i Råbyggelaget med den hensikt å sende inn et klagebrev til kongen om hvordan forholdene utspilte seg i det lokale samfunnet.¹²⁹

Paradoksalt nok skulle lensherren se til at fogdene og sorenskriverne ikke misbrukte sin makt ovenfor allmuen. I kjølvannet av omstendighetene i Råbyggelaget på 1620-tallet kan det se ut til at de styrende i København var intetanende. Kongen sendte ut detaljerte bestemmelser som skulle innskrenke fogdenes virksomhet i 1630-årene. Hovedintensjonen fra sentralmyndighetene, var at ingen overgrep skulle forekomme allmuen i det lokale samfunn. Bråstad står fast ved at disse ønsker fra København overhodet ikke var sammenfallende med de forholdene som utspilte seg på Agdesiden i første del av 1600-tallet. For å underbygge dette, trekker han frem lensherren som uten tvil var den dominerende aktør med lenet i sine egne hender. Han hadde også et godt grep om fogdene, og fra tid til annen også lagmannen og sorenskriverne.¹³⁰

2.2.5. Avlønning

Sorenskriverens inntekter var opprinnelig delt opp i to ulike kategorier. Den første var en fast lønn, kalt skrivertoll, og den andre var en variabel lønn, kalt sportler. Skrivertollen ble utlignet av bøndene ved takst.¹³¹ Dette var, etter bestemmelse fra kong Christian IV, en avgift utlignet på gårdene i embetsdistriktet hans. Den skulle han ha fra allmuen som en «tilbørlig underholdning for samme sin umak».¹³² Dernest var sportlene en betaling som sorenskriveren fikk da han gjorde rettslige tjenester og skrev dokumenter for bøndene. Han skulle få fire skilling per side som ble skrevet. Sammenlagt var skrivertollen og sportlene de fleste steder i

¹²⁸ Bråstad 1986: 66.

¹²⁹ *ibid.*

¹³⁰ *ibid.*: 68.

¹³¹ Næss 1991b: 30.

¹³² Seip 1953: 147.

det minste laget til å kunne gi et tilfredsstillende underhold og forsørge sorenskriverens familie.¹³³

Dette medførte at sorenskriverne de første tiår på 1600-tallet klaget til kongen over at lønnen ikke var til å leve av. Kongen lyttet etter hvert til disse klager, og ønsket å bedre lønnsforholdene. Sportlene ble økt, og i 1634 utstedte kong Christian IV et løfte om at hver sorenskriver skulle få en gård på to skippund tunge.¹³⁴ Denne gården skulle sikre en jevn og akseptabel inntekt til sorenskriverne.¹³⁵ Dessuten skulle gården også være fritatt fra landskyld og skyssplikt.¹³⁶ Imidlertid ble ikke alle disse løfter innfridd, som følge av at statskassen var belastet av krig og ufred. Faktisk kunne de sorenskrivere som allerede hadde fått sin embetsgård av kongen, risikere at den kunne gå tapt ved salg av krongodset.¹³⁷

Selv om sorenskriverens lønn fra 1634 ble forbedret, har det i tiden før vært eksempler på sorenskrivere som aspirerte til fogdestillinger, og en av grunnene kan ha vært avlønningen.¹³⁸

2.3. Sorenskrivernes funksjoner

Sorenskriveren hadde tre ulike funksjoner i tiden før forordningen av den 23. oktober 1634. Disse tre er sekretærfunksjonen, vitnefunksjonen og meddommerfunksjonen. Selv om han på papiret enda ikke hadde meddomsmyndighet, vil undersøkelsen vise at han hadde denne i praksis.

Deretter skulle sorenskriveren som sagt også føre pennen for bygdetinget. Imidlertid var ikke arbeidet bare begrenset til dette. Han førte sekretærfunksjonen for allmuen ved alle typer rettsstiftende dokumenter. Dette kunne blant annet være skjøter, skiftebrev, pantebrev og så videre. Disse brevene ble gjerne utstedt utenfor selve tinget, og etter behov. De færreste bønder kunne skrive, og de måtte derfor ha en skrivekyndig mann som kunne bistå dem i å lage dokumentene deres slik at de kunne blitt gjort rettsstiftende. I tillegg skulle også sorenskriverne føre bønne- og klageskrivene for bøndene, slik som tidligere nevnt.¹³⁹

¹³³ Thime 1991b: 147.

¹³⁴ Skippund er en gammel vektenhet som ble brukt i forbindelse med skipsfart, men også etter hvert ved salg av varer i store kvanta, slik som for eksempel korn. Tidvis varierte skippundet noe fra landsdel til landsdel, men ett skippund utgjorde omtrent 160 kg, jf. Hofstad 2022.

¹³⁵ På 1600-tallet var samfunnet preget av naturalhusholdning og selvberging, og derfor var det å ha en gård helt nødvendig for å sikre livsoppholdet, jf. Thime 1991b: 151.

¹³⁶ *ibid.*: 147.

¹³⁷ *ibid.*

¹³⁸ Fogdestillingen gav mer makt og høyere inntekt enn det sorenskriveren hadde i den første tiden av 1600-tallet, jf. Næss 1991b: 48.

¹³⁹ Disse supplikkene var gjerne rettet mot fogdene og andre embetsmenn. Dette medførte en viss risiko for sorenskriveren, da det kunne føles krevende at brevet skulle negativt omtale fogden eller lensherren. Olafsen

Den tredje funksjonen hans var vitnefunksjonen på bygdinget. Herunder vil formuleringen «til ytterligere vitnesbyrd setter jeg (sorenskriveren) mitt signet» være en velbrukt formulering avslutningsvis i diplomene. Isolert sett danner ikke denne formuleringen grunnlag for å si noe om selve domsmyndigheten til sorenskriveren. Det er heller en vitneavklaring der sorenskriveren bekrefter innholdet og at domsbrevet er en rett gjengivelse av hva som faktisk skjedde på bygdinget. Loven sier ingenting om at sorenskriveren skal besegle brevet sammen med lagrettemennene, men det var en funksjon som sorenskriverne gradvis tiltok seg. Vitnefunksjonen gjør ikke at man umiddelbart blir meddommer, men det er essensielt for å oppnå en rettslig tilstand som blir opprettet ved utstedelsen av brevet da det kreves vitner som er til stede og kan besegle brevet. Tradisjonelt sett har dette vært lagrettemennenes oppgave, men etter opprettelsen av sorenskriverstillingen ble sorenskriverne medbevitner.

2.4. Hvorfor ble sorenskriverstillingen opprettet?

I dette kapittelet vil jeg redegjøre for de elementer som bidro til at sorenskriverstillingen ble opprettet. Jeg vil se på behovet for den skrivekyndige på bygdinget, og følgelig undersøke hvilke funksjoner de første sorenskrivergenerasjonene skulle ha.

Da Kong Christian IV opprettet sorenskriverstillingen den 31. juli 1591, var dette på bakgrunn av de klager som hadde kommet året før. Historikere har ment at det var tre ulike grupper som sammen ble enige om opprettelsen av sorenskriverstillingen. Den første gruppen var bøndene, og den andre gruppen var den norske adelen. For øvrig er det interessant å bemerke seg at en del av den norske adelen hadde nær tilknytning til de norske lagmennene. Faktisk kan det også se ut til at de representerte ønsket til de norske lagmennene om opprettelsen av sorenskriverstillingen. Den siste gruppen, var riksrådet.¹⁴⁰

2.4.1. De første sorenskrivergenerasjonene

Mellom 1591 og 1634 kommer det ingen kongebrev som videre utdyper sorenskriverens plikter og rettigheter. Hans primærfunksjon var å føre rettsforhandlinger, i tillegg til å føre rettsavgjørelser i pennen. Med dette ble han tilstedeværende på samtlige ting og stevner, og dersom han ikke var i stand til å møte, ble det sendt en fullmektig i hans sted.

Imidlertid skriver Næss at de første sorenskriverne unnlot å føre sitt eget navn inn i tingbøkene sammen med opplistingen av tilstedeværende domsmenn og øvrighetspersoner.¹⁴¹

skriver at det fantes sorenskrivere som mistet sin stilling fordi de hadde skrevet for bøndene, jf. Olafsen 1940: 27f.

¹⁴⁰ Næss 1991b: 29.

¹⁴¹ *ibid.*: 43.

I Agderbrevene ser vi samme tendens, i de tidlige årene etter opprettelsen av stillingen. For Mandal len, er det i perioden fra og med 31. juli 1591 til og med 14. januar 1599 bevart 31 brev der sorenskriverens navn ikke kommer frem. Det er først i det 32. brevet som er bevart, at vi for første gang får vite hvem sorenskriveren er. I dette brevet har sorenskriveren listet opp sitt eget navn på sisteplass i den innledende oppramsingen av tilstedeværende lagrettemenn.¹⁴² Tilfellene der sorenskriveren underskriver domsbrevet intensiveres etter denne saken. Med dette i mente er det interessant å lese hva Arnet Olafsen skrev om de første tilsatte sorenskriverne i lensherretiden:

«Men offisielt og utadtil holdt de sig lenge beskjedent i bakgrunnen og fremtrer kun som protokollførere. Blader man gjennom tingprotokollene vil man lenge lete forgjeves efter skriverens navn. Det mangler både i intimasjon og underskrift og finnes som regel her først la ngt ned i tiden, lenge efterat de var blitt dommere.»¹⁴³

At sorenskriverne først setter sin underskrift lenge etter at de var blitt (med)dommere, stemmer ikke i forhold til hva man kan lese i de bevarte diplomene i Agderbrevene. Som jeg senere vil vise til, finnes det konkrete eksempler på sorenskriverer som i tiden før 1634 *ikke* holdt seg beskjedent i bakgrunnen. Derimot var de i flere tilfeller ganske tidlig delaktige på rettsmøtene, og det kommer også til syne av diplomene de skrev.

På den andre siden var det derimot ikke slik at de med en gang ble meddommere. I de tidligste år var de også bare protokollførere. En av tolkningene tilknyttet denne problemstillingen, er hvorvidt de ville eller ikke ville ansvarliggjøres med tanke på avgjørelsene på bygdetinget.¹⁴⁴ En av de vanligere formuleringsmåtene i de tidlige brevene, er der sorenskriveren skriver at partene møttes for de seks eller tolv menn. Dette kan leses som en uttrykksmåte der sorenskriveren tar avstand fra å være delaktig i domsavsigelsen, og dermed fraskriver seg dette ansvar.¹⁴⁵ Dette underbygger påstanden om at de første sorenskriverne i aller største grad oppfattet seg selv som skrivere for underretten, og at arbeidet kun skulle være begrenset til dette.¹⁴⁶

En av grunnene til at det var gunstig å ikke være delaktig i domsavsigelsen og måtte stå til rette for den, er de økonomiske konsekvensene som i tilfelle kunne påløpe. Dersom en part mente at en avsagt dom var uriktig, kunne dommen ankes inn for lagmannen. Da ble

¹⁴² SAK, V-A-brev 1: 165.

¹⁴³ Olafsen 1940: 18.

¹⁴⁴ Næss 1991b: 44.

¹⁴⁵ *ibid.*

¹⁴⁶ *ibid.*: 43f.

søksmålet rettet direkte inn mot de som stod ansvarlige for domsavsigelsen, altså lagrettemennene og eventuelt sorenskriveren. Dersom dommen ble omgjort av lagmannen, innebar dette at det juridiske ansvaret og ikke minst det økonomiske ansvaret ble hvilende på medlemmene av underrettene. Derfor kunne en feilavsagt dom bli kostbart for lagrettemennene, men også for sorenskriveren.¹⁴⁷

Kravet til lovkyndigheten hos de første sorenskriverne må nok ikke ha vært store. Mange av sorenskriverne var tidligere skrivere hos adelsmann, fogder eller lagmenn. Det var ikke før i 1736 ved kongelig forordning at sorenskriverne skulle ha «*examinibus juridicis*».¹⁴⁸ Dette innebar altså at man måtte bestå en juridisk eksamen for å oppnå en utvelgelse til dommerembete.¹⁴⁹

Jens Arup Seip påstår at de første sorenskrivergenerasjonene inntil omkring år 1650 satt «forholdsvis kort tid i ombudet», da de gjerne ofte søkte seg over til andre stillinger.¹⁵⁰ Dette utsagnet er imidlertid ikke jeg enig i. Det er noe uklart hva Seip mener med begrepet sitt «forholdsvis kort tid». I kapittel 2.1. har jeg fremstilt oppdaterte tabeller for de kildebelagte sorenskriverne, og der kan vi se flere sorenskrivere som har vært i tjenesten sin relativt lenge.¹⁵¹

2.4.2. Lagrettemennenes manglende lese- og skriveferdigheter

Det antas at de første sorenskrivere ikke hadde større kvalifikasjoner utover det å kunne lese og skrive, men til gjengjeld var dette mer enn hva de fleste lagrettemenn kunne.¹⁵² Lagmenn har beskrevet de dommer som har blitt anket fra bygdetinget på følgende måte:

«at naar den kommer ind for Lagmanden, synes den ganske mørk og dunkelhaftig at være formedelst saadanne urigtige og sammenviklede Domme, som ingen Breve eller rigtig Besked findes at være inddragen, saa Sagen da først af ny maa repeteres og begyndes, hvilken dog af samme eders Domme burde at kunne forstaaes.»¹⁵³.

¹⁴⁷ Næss 1991b: 45.

¹⁴⁸ Dietrichs 1991: 10.

¹⁴⁹ Bloch, Helle, Kiil & Sandvik 1981: 70.

¹⁵⁰ Seip 1953: 147.

¹⁵¹ På Agdesiden var det i perioden før 1650 tre sorenskrivere (totalt 12 skrivere) i hvert len som tjenestegjorde i en periode på minimum 10 år. På Lister satt Laurits Thomesen i 23 år (1598-1621), Henrik Rikardsen i 13 år (1624-1637) og Mikkel Jensen Bloch i 24 år (1632-1656). I Mandal satt Laurits Nilsen i 25 år (1599-1624), Kristen Andersen i 18 år (1613-1631) og Rasmus Lauritsen i 19 år (1625-1644). I Råbyggelaget satt Thomas Nielssen i 27 år (1595-1622), Jacob Mortenssen i 11 år (1625-1636) og Knud Brorsen i 13 år (1626-1639). Til slutt, i Nedenes, satt Peder Mortenssen i 11 år (1597-1608), Niels Lauridssen i 25 år (1617-1642) og Mads Thuessen i 34 år (1624-1658).

¹⁵² Solheim 1991: 7.

¹⁵³ Lundh & Sars 1865: 135.

Dette illustrerer at skrivekunsten var på denne tiden en ferdighet som relativt få behersket.¹⁵⁴

Det faktum at sorenskriveren begynte å føre pennen, kan ha ført til at færre bønder mestret skrivekunsten, av den simple grunn at de hadde sorenskriverne til å gjøre arbeidet for dem.¹⁵⁵

Olafsen studerte i sin tid mangelen på de essensielle skrivekunnskapene til lagrettemennene. At kravene til skriftligheten ble økt, førte til at bøndene hadde enda større utfordringer med å henge med i utviklingen. Olafsen har ved sine gjennomganger av primærkildene dannet seg et generelt bilde av den skrivekyndigheten som lagrettemennene hadde. Fra hans side blir det brukt metaforiske beskrivelser av bøndene som på 1580- og 1590-tallet skulle prøve å formulere sine tanker ned på papiret. Han skriver at bøndene simpelthen ikke hadde evne til å feste sine tanker og meninger på en forståelig måte. Å lese dommene deres var som å befinne seg i en jungel, som hverken hadde begynnelse eller ende, hode eller hale. Olafsen oppsummerer det hele med at essensen og bøndenes meninger var godt innpakket i vidstrakte, uforståelige setninger.¹⁵⁶

Som om ikke det var nok, var det nokså alminnelig at bøndene satt med begrensede kunnskaper og manglende innsikt i datidens lover og regler. For de som mot formodning kunne være i stand til å lese og forstå lovboken, var det ikke dermed sagt at den var tilgjengeliggjort i de mange bygder i Norge.¹⁵⁷ Sandmo oppsummerer det egentlig veldig kort og greit at for lagrettemennene var «arbeidsbyrden stor, ansvaret tungt og loven uleselig».¹⁵⁸

Det ble også utover på 1500-tallet stadig mer utfordrende for de ordinære lagrettemenn å orientere seg i de juridiske spørsmål. Mange av dem hadde trolig kunnskap fra tidligere erfaringer om hva som var lov og rett, men det viste seg etter hvert å være utfordrende da de eldre norske lovbøkene fra middelalderen kun eksisterte i håndskrevne avskrifter. Disse inneholdt blant annet skrivefeil og mistolkninger, og språkdrakten var ei heller lett å tolke.¹⁵⁹

Flere nye lover kom med økende tempo fra midten av 1500-tallet. Som et resultat av dette, måtte domstolene holde seg orientert og holde oversikt over de nye lovgivningene. Næss fremhever at det må ha vært problematisk for lagrettemennene da de ikke behersket de kunnskapene som trengtes for å forholde seg til disse lover på en korrekt måte. Kompliserte

¹⁵⁴ Næss 1991b: 30.

¹⁵⁵ Skard 1977: 15.

¹⁵⁶ Olafsen 1940: 9.

¹⁵⁷ *ibid.*

¹⁵⁸ Sandmo 1995: 72. At loven var uleselig, har med at lovboka, Magnus Lagabøtes landslov av 1274, var tilgjengelig som håndskrevne utskrifter, og språket var norrønt. En oversettelse til dansk kom først i 1604 med Christian IVs norske lov.

¹⁵⁹ Næss 1991b: 27.

saker ble derfor sendt videre til lagmannen. Dette var imidlertid ingen effektiv rettspleie. Underrettene skulle utrustes på en slik måte at de kunne avsi dommer og gjøre sine beslutninger. Imidlertid opplevde bøndene deres dommergjerning som vanskelig ettersom at deres dommer tidvis kunne bli møtt med stor skepsis og manglende tillit fra de øvre rettsinstansene.¹⁶⁰

Det skulle også etter hvert vise seg at disse dommene skulle dokumenteres, noe som for bøndene var utfordrende. Næss trekker frem nedleggelse av sentrale institusjoner som blant annet katedralskolene og klostrene som en av grunnene til en betydelig svekket skrivekunst i det norske samfunnet.¹⁶¹ På den andre siden av Skagerrak, var det allerede fra 1550-tallet igangsatt en virksomhet der skrivere ble tilsatt for å føre protokoller i de danske underrettene.¹⁶² Dette var imidlertid ikke tilfellet i Norge på samme tidspunkt.

2.5. Sorenskriverne i lys av den rettshistoriske utviklingen på 1500-tallet

Kontinuitet har vært et nøkkelord for historikere når man snakker om de grunnleggende innslagene i rettsutøvelsen på 1500-tallet. Det var de samme organer, både lokalt og sentralt, som skulle utøve retten. Lagrettemenn var faste innslag på både tinget og rettsmøter som foregikk utenom tinget. Her skulle de virke som domsmenn, men også forliksmenn og rettsvitner.¹⁶³

Det skjer imidlertid en forskyvning av rettsutøvelsen utover på 1500-tallet, og dette gikk i favør av riksstyret. Administrasjonen får stadig mer kontroll, blant annet gjennom utnevnelsen av fogder, som nå skulle administrere tinget. Sorenskriverstillingen styrkes, først ble han skriver, deretter meddomsmann og senere enedommer i de fleste saker. Dette viser hvordan autoriteten fester grepet om det lokale samfunnet. For lagrettemennenes del var utviklingen en annen, der deres rolle på bare noen tiår skulle bli drastisk redusert. Etter Christian den Vs norske lov av 1687, skulle lagrettemennene bare være rettsvitner.¹⁶⁴ Det har for øvrig vært andre rettshistoriske endringer som også på sine måter kan ha hatt noe å si for hvordan utviklingen av sorenskrivernes funksjoner utspilte seg.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Scheel 1923: 77.

¹⁶¹ Næss 1991b: 29.

¹⁶² *ibid.*

¹⁶³ Selberg 2010: 61.

¹⁶⁴ *ibid.*

¹⁶⁵ Herunder ble det utstedt en kongelig forordning den 6. august 1607 som fastslo at ingen sak kunne appelleres til Herredagen før den var behandlet på hjemtinget. Dette styrket videre den etablerte instansordningen fra 1590. Deretter trekkes forordningen av 23. oktober 1634 frem der sorenskriveren formelt ble gjort til meddommer, jf. Brandt & Hallager 1981: 59 & 61.

2.5.1. Instansordningen i 1590

Sorenskriverstillingen ble opprettet kort tid etter at rettssystemet ble omorganisert året før. Slik forholdene var i tiden før 1589, innså sentralmyndighetene at noe måtte gjøres for å effektivisere det norske rettsapparatet. Resultatet kom i 1590, da kongen utstedte Instansbrevet. Hovedbudskapet var at nå ble bygdetinget pålagt å dømme i alle saker som ble innstevnet for dem. Ganske tydelig presiseres det at å avsi dom var en plikt.¹⁶⁶

Videre skulle denne institusjonen fungere som fast førsteinstans i rettsapparatet, og dermed sikre effektivitet.¹⁶⁷ Imidlertid tok det noe tid før denne ordningen ble inkorporert på alle bygdeting. Det skulle ikke være tilfeldige bønder som skulle sitte med domsansvaret, det skulle fra nå etableres en rullerende lagrette av bønder på tinget, derav navnet lagrettemenn. Disse bøndene som ble valgt ut, var godt betrodd i lokalsamfunnet, og hadde gjerne flere offentlige oppgaver.¹⁶⁸

Før iverksettelsen av instansordningen, kunne det for mange lokale bønder være en økonomisk byrde å være part i en rettssak. Mange ganger valgte de sittende domsmenn på bygdetinget å sende saken videre til lagmannen uten å avsi dom, enten fordi de ikke ville eller ikke var kompetente. Dette innebar en påkjenning for partene, siden de da måtte reise til nærmeste rettsmøte der lagmannen holdt til, herunder en kostbar reise som gjerne kunne være på mange mil. Dessuten ble rettergangen stadig mer ineffektiv, da lagmannen ble overlesset av enkle saker fra bygdetinget. Hans tid og kompetanse burde ikke blitt bortkastet på rettssaker som lagrettemennene fint kunne klart på egenhånd.

På den andre siden var det ikke bare lagrettemennene på bygdetinget som unnlot å avsi dom i en rettssak som ble innstevnet for dem. Gjennom historien har det vært eksempler der

¹⁶⁶ Kong Christian IV utstedte et åpent brev fra Koldinghuus den 16. august 1590 med budskapet «over alt Norge, at Lagrettesmænd skulle dømme udi alle Sager.». Dersom bøndene fortrykket seg fra å dømme og sendte saken videre til lagmannen, skulle lagmannen søke deres rett og dom. Hvis det skulle vise seg at lagrettemennene ikke hadde avsagt dom, ble saken på ny hjemvist til lagrettemennene igjen. I tiden før Instansordningen unnlot lagrettemennene ofte å dømme i saker som var av enkel karakter. Denne problematikken identifiserte kongen i det åpne brevet fra Koldinghuus, der han skrev at belastningen var stor for fattige innbyggere som måtte reise mange mil på deres egen skade, kost og tære, jf. Lundh & Sars 1865: 134ff.

¹⁶⁷ Sakspartene hadde imidlertid muligheten til å anke sakene på bygdetinget til neste rettsinstans. Naturligvis ville saksbehandlingstiden og antall tingdager øke i disse tilfeller. De fleste sakene på 1590- og tidlig 1600-tallet ble foredratt muntlig, men det kunne også være innslag av skriftlige dokumenter, slike som underrettsdommen, eventuelle skjøter, dødsboskifter og annen relevant dokumentasjon som hadde blitt utarbeidet før ankesaken startet. Med disse dokumenter for hånd, skulle partene møte for lagmannen og forklare seg, og deretter skulle lagmannen avsi dom. I de fleste saker ble denne dommen godtatt, men i enkelte tilfeller kunne partene be om utsettelse med den hensikt at de skulle fremlegge flere bevis i håp om å få saken i sin favør, jf. Næss 2014: 76.

¹⁶⁸ Sunde 2005: 219.

lagmenn har videresendt en sak til den øverste rettsinstansen, altså Herredagen.¹⁶⁹ Dette kunne de gjøre dersom de mente at sakene som tilfalt dem var for store «at kjenne og dømme på».¹⁷⁰ Slik situasjonen var blitt, kunne dommere i Herredagen risikere å motta saker som aldri før hadde blitt behandlet i det norske rettsapparatet, hverken av lagrettemennene eller lagmannen. Annet enn unødvendig ressursbruk kan ikke beskrive slik rettergang.

Derfor *måtte* bygdetinget etter Instansbrevet i 1590 dømme i alle saker og ta endelig beslutning. Man kunne ikke uten videre sende dem til lagmannen, slik som tidligere praksis.

Sorenskriverne skulle, etter forordningen av 31. juli 1591, undervise de seks lagrettemenn. Men av og til kunne dette være krevende, særlig for de første sorenskriverne som gjerne manglet kompetanse på området som gjaldt det å veilede lagrettemennene i deres dommerplikter. Særlig var det utfordrende dersom saken var stor og omfattende, især alvorlige kriminalsaker, eller kompliserte eiendomssaker, ærekrenkelsessaker og gjeldssaker. I disse tilfeller var det flere sorenskrivere som søkte rådføring hos lagmennene, såkalt lagmannsrådføring.¹⁷¹ Lagmannen var på denne tiden den fremste juridiske eksperten. Dette var en prosess som gjerne kunne ta noe tid, og i slike tilfeller avventet bygdetinget med å avsi dom. Begrunnelsen var at de måtte dømme «med lagmannens rådføring».¹⁷² Sorenskriveren har også i noen enkelttilfeller prøvd å få lagmannen til å overta hele domsansvaret i saken som ble innstevnet på bygdetinget.¹⁷³ Derimot var det i disse saker der lagmannen bistod lagrettemennene og sorenskriverne på bygdetinget unødvendig for den tapende part å anke saken til neste instans. Lagtinget ville med stor sannsynlighet avsi samme dom, ettersom at lagmannen allerede i samme sak hadde rådført de domsansvarlige på bygdetinget.¹⁷⁴

Likevel ble de aller fleste saker der sorenskriveren var med, ferdigbehandlet på tinget. Det mest normale var også at partene i saken heller ikke hadde noen innsigelser mot den avsagte dommen. Med dette til grunn, så kan man argumentere for at bygdetinget etter innføringen av

¹⁶⁹ Herredagene var å betrakte som norsk høyesterett, og ble avholdt i perioden 1539-1661. Det var kollegiale ambulerende domstoler, som fungerte under formell ledelse av kongen, jf. Næss 2014: 254. Imidlertid var Herredagen for allmuen et svevende element å forholde seg til, da det mot slutten av 1500-tallet var en institusjon som hverken var knyttet til tid eller sted, jf. Scheel 1923: 77.

¹⁷⁰ Olafsen 1940: 8.

¹⁷¹ Næss 2014: 250.

¹⁷² Lagmannsrådføring var imidlertid vanlig i alle livssaker der sorenskriveren og lagrettemennene fant det krevende å avsi dom. En undersøkelse viser at det i perioden 1620-1660 i Stavanger len var 39 avsagte dødsdommer på bygdetinget med lagmannens rådføring, jf. *ibid.*: 252.

¹⁷³ Næss & Thime 1991a: 169.

¹⁷⁴ Næss 2014: 250.

instansordningen var en velfungerende institusjon.¹⁷⁵ Den var både effektiv og billig, sett i lys av tidligere praksis der sakene ofte kunne være kasterballer mellom de ulike instansene.

Selv om det i starten nok var innkjøringsproblemer med instansordningen, er det imidlertid ingen tvil om at den har gagnet rettssystemet til det bedre. Den har fungert som et av fundamentene til det kriminalitets- og konflikthåndteringsapparatet vi kjenner i dag. Likeså ble det også i kjølvannet av instansordningen i 1590 stilt et større krav til at dommene på bygdetinget skulle bli skriftliggjort. Det var formålstjenlig dersom de nødvendige saksopplysninger fra bygdetinget var skriftlig nedfelt, slik at effektiv saksgang kunne sikres ved en eventuell anke til neste instans.

2.5.2. Skriftliggjøringen av dommene

Et av utviklingstrekkene i rettshistorien på 1500-tallet, er utviklingen av skriftligheten. Næss trekker frem flere forhold som grunner til at det ble rettet økt fokus på nettopp dette feltet. For det første var det viktig for staten at alle forhold i saker som kunne ha relevans for dommen, skulle skriftliggjøres og grundig gjort rede for. Herunder skulle partenes meninger være skriftlig, slik at det i ettertid kunne være etterprøvbart dersom det skulle være aktuelt. Videre skulle partsforklaringer og tingsvitner også være skriftlig.¹⁷⁶

Det hadde allerede fra midten av 1500-tallet vært en innarbeidet tradisjon i Danmark med tingskrivere. Protokollføring og skriftlige dokumenter var ansett som viktige. Det ble i 1558 påbudt å føre tingbøker for de danske lagmennene. Det samme påbudet for lagmennene i Norge ble gjeldende ti år senere, altså i 1568.

Næss hevder at dette pålegget i høyeste grad ble fulgt, både i Danmark og Norge. Denne arven kan også ha paralleller med de første sorenskrivere i Norge på 1590-tallet, som var av dansk bakgrunn. Måten lagmennene i Danmark ved midten av 1500-tallet og utover organiserte sitt skrivearbeid, har med stor sannsynlighet vært til stor inspirasjon for de første sorenskriverne i Norge. Næss skriver at de skriftlige oppsettene har mange fellestrekk. Dette er enda et argument som henspiller til at de første sorenskriverne må ha vært danske, ettersom at de kjente til den tidligere skrivepraksis av danske tingskrivere i lagmannens saker fra 1558 og utover.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Næss 1991b: 48.

¹⁷⁶ Næss 2014: 295.

¹⁷⁷ Næss & Thime 1991a: 169.

Man skulle kanskje tro at rettssakene var mer effektive før kravet om skriftligheten i rettspleien kom, herunder uttrykket at muntlig rettergang forbindes med hurtig rettergang. Imidlertid er ikke dette ord som Olafsen forbinder med rettspleien i det sekstende århundret.¹⁷⁸ Rettssakene kunne ofte ende opp med å bli en kasteball mellom bøndene og lagmennene, der bøndene umiddelbart sendte saken til lagmennene, mens lagmennene sendte dem i retur.¹⁷⁹ Og dette tok tid.

Noe annet som også viste seg å ta mye tid, var lagmennenes egne rettssaker. I deres arbeid var de påpasselige med å anskaffe seg nok bevis som skulle gjøre det vanskelig for den tapende part. Systemet fungerte slik at dersom den tapende part ikke klarte å samle bedre eller annen type bevis ved domsavsigelsen, forble dommen uendret. Dette gav imidlertid grobunn for langvarige konflikter som skulle forsinke rettspleien betydelig. Sakene ble på nytt og på nytt hentet frem av den tapende part som nå mente at de hadde fått bedre bevismidler. Naturlig var også dette tidkrevende, og ikke minst ressurskrevende. Resultatet ble at Riksstyret klarte å sette en stopper for denne saksgang første gang ved forordningen av den 15. mars 1633 og annen gang ved Christian den Femtes norske lov i 1687.¹⁸⁰

2.6. Sorenskriveren - *fra rettens tjener til rettens herre*

Sorenskriveren gikk fra å være rettens tjener til å være rettens herre.¹⁸¹ Dette var imidlertid en prosess som tok flere tiår.¹⁸² Han fikk ikke over natten en større innflytelse på bygdinget.

2.6.1. Bjelkekommissjonen i 1632 som utløsende årsak

En av de mest inngripende aktørene som var pådrivere for at sorenskriveren fikk juridisk domsmyndighet av forordning den 23. oktober 1634, var Norges rikes kansler, Jens Bjelke, og hans kommisjon som reiste rundt i 1632 og undersøkte forholdene på de mange bygding i Norges vidstrakte land. Arbeidet deres gikk ut på å undersøke hvordan det stod til med forholdene i lokalforvaltningene, altså i landets underretter. Ganske fort innså Bjelke og resten av kommisjonen at forholdene rundt om i landet var ulike.¹⁸³

¹⁷⁸ Hverken under- eller overinstansen kunne karakteriseres av disse ord, jf. Olafsen 1940: 9.

¹⁷⁹ *ibid.*: 10.

¹⁸⁰ *ibid.*

¹⁸¹ Dette ordtaket kan delvis forklares ut ifra kong Christian IVs alder. Da sorenskriverstillingen ble opprettet den 31. juli 1591 var kongen bare 14 år gammel, og dermed ble den opprettet av formynderstyret hans. I begynnelsen kan det se ut til at det ikke har vært et initiativ fra statsmakten. Det var heller forholdene i det norske rettsvesenet som gav grunnlaget for opprettelsen. Først etter hvert som at kong Christian IV ble eldre merket man en stadig større inngripen ovenfra når det skulle gjelde sorenskriverstillingens funksjoner, da han gikk fra å være rettens tjener til å bli rettens herre, jf. Scheel 1923: 77.

¹⁸² Næss 1991b: 45.

¹⁸³ Jens Bjelke og hans kommisjon vil bli videre presentert i kapittel 5.5.

Noen plasser hadde bøndene klaget over at sorenskriverne satte seg selv over lagrettemennene, og rådde alene over dommene. Derfor var denne kommisjonens arbeid den direkte foranledningen som gjorde sorenskriveren til meddommer av forordningen av 23. oktober 1634.¹⁸⁴ At sorenskriveren også fikk en betydelig sterkere rolle i underretten etter denne forordningen, var også utslagsgivende i det økonomiske ansvaret. Nå ble sorenskriveren nødt til å betale brorparten av de økonomiske forholdene ved en eventuell underkjent dom i en av de høyere instansene, og lagrettemennene kunne faktisk av og til slippe med halv bot, og iblant også forskånes, dersom de ikke evnet å betale.¹⁸⁵ Etter 23. oktober 1634, tok det imidlertid ikke lang tid før lagrettemennene opplevde at sorenskriverne ofte tok over deres gamle domsmyndighet.¹⁸⁶

2.6.2. Et ledd i *maktstaten*?

Ett av de større feltene som i senere tid har definert perioden i Norge på 1500- og 1600-tallet, er statsmaktens vekst og karakter. Antallet historikere som har skrevet om dette er mange. Ifølge Erling Sandmo, er det blant historikere bred konsensus om at statsmakten har hatt en betydelig vekst frem mot midten av 1600-tallet. Både Jens Arup Seip, Rolf Fladby, Øystein Rian, Ståle Dyrvik og til dels Knut Mykland stiller seg bak denne oppfatningen.¹⁸⁷ I det hele har man argumentert for at det dansk-norske styringsapparatet som vokste frem på 1500- og 1600-tallet, var et redskap for det som vi i ettertid har kalt for *maktstaten*. Dette begrepet vil jeg i det påfølgende kapittelet diskutere videre, og sette det i sammenheng med forholdene på Agdesidens bygdeting på 1600-tallet.

¹⁸⁴ Næss 1991b: 45.

¹⁸⁵ *ibid.*

¹⁸⁶ *ibid.*: 46.

¹⁸⁷ Sandmo 1999: 26f.

Kapittel 3: Hvorfor ble sorenskriveren meddommer?

Sorenskriverstillingen viser seg fort å være det stabile og faste elementet på bygdetinget. Bygdetingets egentlige domsmenn byttet fra tid til annen på hvem som satt som lagrettemenn. Sorenskriveren var lese- og skrivekyktig. Lagrettemennene var ikke. Selv om sorenskriveren i begynnelsen gjerne kunne ha liten kunnskap om sedvaneretten som rådet i distriktene, behersket han å lese lovboken. Sorenskriveren fikk ansvaret for å forsvare den avsaagte dommen i de tilfeller der lagmannen hadde spørsmål rundt domsavsigelsen som følge av at det var han som skrev brevet. Sakte skulle lagrettemennene oppleve at en gryende embetsmann ville få meddomsmyndighet 43 år etter opprettelsen av skriverstillingen, og ytterligere 53 år skulle gå før de selv ble tilsidesatt av sorenskriveren som formelle bisittere.¹⁸⁸

Hvordan kan det ha seg til at en slik utvikling skjedde på bare 96 år, fra 1591 til 1687? Hvilke elementer i samfunnet og eksterne aktører var det som bidro til at sorenskriveren skulle bli noe mer enn bare en skriver?

To av de tydeligste teoriene som kanskje definerer 1500- og 1600-tallets norske rettsvesen, er maktstatsperspektivet på den ene siden og interaksjonsperspektivet på den andre siden. Disse vil hver for seg bli behandlet i de to neste kapitlene, og deretter vil de plasseres inn i sammenheng med funnene i Agderbrevene.

3.1. Maktstatsperspektivet

«Sosial kontroll» og «disiplinering» er stikkord som kan beskrive en bred oppfatning blant historikerne når det gjelder den sosialhistoriske og rettshistoriske forskningen av forholdene på 1600-tallet.¹⁸⁹ Dette perspektivet kan bakes rett inn i maktstatsperspektivet.¹⁹⁰

«Scholars have seen the emergence of a centralized state above all as a strengthening of control.»¹⁹¹

¹⁸⁸ Den mest brukte tilnærmingen er at lagrettemennene etter 1687 ble formelle bisittere. Dog er det verdt å kommentere at det i ettertid har kommet nye synspunkter på lagrettemennenes egentlige myndigheter etter at sorenskriveren i 1687 ble enedommer i de fleste saker. Blant annet trekkes det frem at lagrettemennene ikke ble skiftet ut mekanisk, og de innehadde også muligheten til å påvirke sakens utfall dersom de var uenige med sorenskriveren. De beholdt også i årene etter 1687 sine meddommerfunksjoner i de sakene som gjaldt odels-, eiendoms-, livs- og æressaker, jf. Sandvik & Sogner 2007: 67.

¹⁸⁹ Næss 2014: 311.

¹⁹⁰ Dessuten er også Michel Foucaults forståelse av disiplinering noe som flere historikere har bygget videre på. I tillegg blir disiplinering og sentralisering i forbindelse med rettssystemets utbygging målbåret i et maktstatsperspektiv i Moseng, O. G., Opsahl, E., Pettersen, G. I. & Sandmo, E. (2003). *Norsk historie II. 1537-1814*. Universitetsforlaget.

¹⁹¹ Næss 2014: 311.

«Maktstaten» er et begrep som ble utformet på 1970- og 1980-tallet av historikerne Erling Ladewig Petersen og Knud Jesper Vinggård Jespersen. De la frem sine teorier som innebar at den militære og skattemessige utviklingen som var å se i samfunnet i det sekstende og syttende århundret, kunne i seg selv være elementer som ledet frem til statsomveltningen i 1660.¹⁹² Denne utviklingen er også noe som Rian stiller seg bak. Han ser paralleller mellom den økte innflytelsen og innføringen av det kongelige eneveldet i 1660. I dette kjølvannet fulgte det også en utvidelse av administrasjonen og en stabilisering.¹⁹³

Seip skrev blant annet at han så seg selv som et «vidne til en statsmakt som vokser i kraft».¹⁹⁴ Rian bruker ordene «fra minimumsstat til maktstat».¹⁹⁵ Fladby peker på sin side på to fundamentale forutsetninger som gjorde det mulig for det norske samfunnet å fungere som stat. Det ene var gjeninnføringen av de ulike forvaltningsorganene, mens det andre var at man fikk på plass et beskatningssystem som førte til inntekter hos en voksende stat. Rian bygger videre på dette argumentet. Han mener at staten stod sterkt, nettopp fordi at den i all hovedsak møtte liten organisert motstand. For bøndene og de andre innbyggerne viste det seg å være meget utfordrende å skulle opptre samlet mot dette skattetrykket og videre også det militære kravet fra staten.¹⁹⁶ Næss skriver at den fremvoksende maktstaten spilte en stor rolle i denne utviklingen.¹⁹⁷

«Og slik er sorenskriveren en nøkkelfigur for den som vil forstå hvordan rettens utvikling på 1600-tallet innebar at domsmyndigheten formelt sett ble løftet ut av de lokale bøndenes hender og gjort til en del av sentralmyndighetenes makt.»¹⁹⁸

Sandmo henter frem sorenskriveren som en essensiell aktør i maktstatsutviklingen på 1600-tallet. Både Hilde Sandvik og Sølvi Sogner ser også på sorenskriveren som statens representant. De tolker meddommermyndigheten i 1634 og senere enedommermyndigheten i 1687 som selve kulminasjonen av statens myndighetsovertakelse av domsmyndigheten i lokalsamfunnet.¹⁹⁹ På tross av dette, fantes det fremdeles impulser i distriktene som ønsket å

¹⁹² Fladby 1986: 253.

¹⁹³ Sandmo 1999: 26.

¹⁹⁴ *ibid.*

¹⁹⁵ *ibid.*: 27.

¹⁹⁶ Rian 1987: 36f.

¹⁹⁷ Næss 2014: 311.

¹⁹⁸ Sandmo 1999: 31.

¹⁹⁹ Sandvik & Sogner 2007: 67.

holde liv i det gamle lokalsamfunnets offentlighet, nemlig bygdetinget. Det skulle ikke bare være myndighetenes ankerfeste i bygda.²⁰⁰

Profesjonaliseringen av rettsvesenet, med særlig vekt på skriftligheten, er også viktige elementer i disiplineringen av samfunnet og statsmaktens kontroll.²⁰¹

3.2. Interaksjonsperspektivet

Steinar Imsen kan sies å være en representant for interaksjonsperspektivet. Han vektlegger særlig samhandling og integrasjon og ser forholdet stat-innbyggere i et harmonisk perspektiv. Tingene under Christian IV virket politisk integrerende i forholdet mellom stat og lokalsamfunn. Dette underbygges i begrepet *norsk bondekommunalisme*, som handler om å beskrive lokalsamfunnet og lokalstyringen i Norge. Til forskjell fra Ernst Sars, mener Imsen at bøndene var en kollektiv enhet, der selvforvaltningstradisjonene, deres utstrakte råderett over bygdeoffentligheten og evnene til felleshandling var bøndenes beste vern i møte med staten.²⁰²

På samme tid stiller Knut Dørum seg bak oppfatningen om at utviklingen ikke bare har vært ovenfra-ned. Han mener at nedenfra-perspektivet så vel kan være en nyttig innfallsvinkel som bør brukes for å forstå tiden 1500-1800. Herunder argumenterer han videre for at staten på langt nær ene og alene var dominert av fyrsten og hans støttespillere. Politikken og forvaltningen ble gjort til ulik grad av eierskap for ulike samfunnsgrupper, fordelt på statens representanter og sterke forhandlingsmotparter. Disse aktørene kunne utgjøre personer av alle typer sosiale grupper, både representanter fra lavere sosiale lag, men også elitegrupper.²⁰³ Særlig hadde bøndene stor nytte av deres klager, forventninger og motstand ovenfor øvrigheten, og Dørum argumenterer for at deres premisser kunne ha påvirkningskraft i det som ellers kan sees på som en profesjonalisering ovenfra og ned.²⁰⁴

Hverken maktstatsperspektivet eller interaksjonsperspektivet er i seg selv rendyrkede. Det er derimot ikke slik at disse to perspektivene nødvendigvis trenger å stå i strid mot hverandre. De har begge to klare trekk som delvis motsier hverandre, der den ene klart har et ovenfra-ned perspektiv, mens det andre ser samfunnet i lys av bøndenes perspektiver. På andre områder

²⁰⁰ Knutsen 1998: 47f.

²⁰¹ Næss 2014: 311.

²⁰² Imsen 1994: 10.

²⁰³ Dørum 2022: 44f.

²⁰⁴ *ibid.*: 50f. Videre trekker Dørum frem at brede sosiale grupper spilte en rolle i å begrense sentralmakten, og at kryssende interesser mellom stat og samfunn var drivkrefter i statsutviklingen. Dessuten ble begrepene som innebærer «all-», slike som «allmenheten», for første gang introdusert i denne tidsperioden, jf. *ibid.*: 45.

kan det argumenteres for at de utfyller hverandre. Imsen nyanserer dette videre, og peker på at bøndene selv faktisk kunne ha interesse av et mer standardisert og profesjonisert rettsvesen og samfunnsoppbygging for øvrig.²⁰⁵

3.3. Maktstats- og interaksjonsperspektivet i lys av Agderbrevene

Formuleringene i Agderbrevene kan leses fra et perspektiv der maktstaten tydelig kan identifiseres. Dette er på bakgrunn av de mange utsagn fra øvrighetens menn som gang på gang stevner lokale bønder til å møte for sorenskriveren og de seks lagrettemenn, som alle syv sammen skal dømme slik som det står foreskrevet.²⁰⁶ Både fogder, lagmenn, lensherrer og Herredagen har ulike tilfeller der de skriver at sorenskriveren har domsmyndighet. Dette kan tolkes dit hen at det forelå en noe offensiv taktikk fra administrasjonens side som bare noen få år etter opprettelsen av sorenskriverstillingen kjempet for at sorenskriveren også skulle bli en aktør i maktstaten tidlig på 1600-tallet.

Det er noe mer krevende å identifisere interaksjonsperspektivet i Agderbrevene. De første sorenskrivergenerasjonene kunne velge å notere det vesentlige som ble sagt på rettsmøtet, og derfor kan det hende at det har blitt ytret ting fra rettsparter som ikke har kommet med i diplomene. Kanskje er det enklest å sette pekefingeren på den samhandlingen som foregikk mellom allmuen og sorenskriveren, og hvordan sorenskriveren ble brukt som en kanal for å nå frem til øvrigheten. Bøndernes supplikker var det sorenskriveren som skulle videreføre, og som nevnt tidligere, fantes det sorenskrivere som kunne risikere å bli avsatt på grunn av innholdet i supplikkene. Dessuten kan også interaksjonsperspektivet sees i lys av bøndene som må ha hatt tiltro til sorenskriveren som mer domskyndig, siden han var det faste elementet, mens lagrettemennene rullerte.

3.4. De første meddommerne

Selve funksjonsovergangen fra å være sekretær til å faktisk utøve meddommermyndigheten i praksis, har etter all sannsynlighet vært en overgang preget av ulike prosesser. Blant annet kan geografien være en av dem. I Agderbrevene kan det kanskje tenkes at sorenskriverne som var tilsatt i Råbyggelaget kunne oppfattet sin rolle annerledes og være mer tilbøyelige til å delta i domsavsigelsen enn sorenskrivere tilsatt i Mandal.²⁰⁷ Dernest kan også utskiftning av

²⁰⁵ Imsen 1994: 234-238.

²⁰⁶ Disse eksemplene fra Agderbrevene vil jeg behandle i det fjerde kapittelet av masteroppgaven.

²⁰⁷ Dessuten står vi også ovenfor et annerledes kriminalitetsmønster i de indre bygder enn ved kysten, jf. Sødal 2010: 41. Dette kan kanskje ha gjort praksisutøvelsen annerledes for sorenskriverne i Råbyggelaget enn andre steder på Agdesiden.

sorenskrivere ha betydning.²⁰⁸ Sakstype er også et perspektiv man må ta hensyn til.

Eksempelvis kan det hende at sorenskriveren oftere kan opptre som meddommer i de sivile sakene, mens han i straffesaker opptrer som skribent.²⁰⁹ Disse ulike perspektivene, i tillegg til flere, kan sammen tale om at dette har vært en funksjonsovergang som ikke nødvendigvis har skjedd over natten.

Videre ser rettshistoriker Jørn Øyrehagen Sunde sorenskriverens funksjonsovergang som et resultat av at loven ble strengere, og ikke minst at oppfølgingen av loven ble strengere.²¹⁰ I kombinasjon med de økonomiske konsekvensene ved feilsagt dom, er dette to faktorer som kan ha vært med i funksjonsutviklingen.

Når det gjelder de økonomiske etterspillene av rettssakene, var systemet på denne tiden lagt opp etter modellen at dersom lagrettemennene avsa en dom som ble konstatert feilaktig av høyere instanser, ville bøndene personlig bli stilt økonomisk ansvarlig for den tapende part.²¹¹ Ettersom at sorenskriveren etter hvert ble med i domsavsigelsen, ble han også stilt til rette økonomisk sett. Dette gjorde at lagrettemennene delvis eller helt ble forskånet.

Lagrettemennene ville naturligvis bli glad for all hjelp de kunne få. Dette kan man også se i de tilfellene der lagmannsrådføring ble benyttet. Mangelen på kompetanse i lovens formuleringer og de økonomiske konsekvensene ved en eventuell underkjennelse, gjorde at lagmannen i flere tilfeller kunne være lurt å hente inn som ekspertisehjelp. Selv om dette må ha vært ressurskrevende, kan man se det fra lagrettemennenes perspektiv der de heller ville bruke lagmannens kompetanse for selv unngå å bli stilt økonomisk ansvarlig ved en eventuell underkjennelse av dommen.²¹²

Steinar Imsen trekker på sin side frem øvrighetens egeninteresse av å standardisere rettsapparatet. Det er rimelig å anta at administrasjonen ønsket å avklare ansvars- og kompetanseforholdene i underretten, og med det et ønske om en ensartet rettspraksis over hele landet.²¹³ Et ledd i denne utviklingen, er da bygdetinget ble gjort til førsteinstans og følgelig

²⁰⁸ Som tidligere skrevet, fantes det eksempler på lensherrer som avsatte tidligere tjenestemenn og tilsatte i deres sted mennesker som han hadde en relasjon til, og her kan også lensherrenes egen forståelse av sorenskriverens faktiske myndigheter i praksis vært med å påvirke sorenskriverens faktiske yrkesutøvelse.

²⁰⁹ Imidlertid må det poengteres at for Agderbrevens del er det bare 28 av 613 bevarte brev i perioden 31. juli 1591 til 23. oktober 1634 som er straffesaker. De resterende er sivile saker.

²¹⁰ Sunde 2005: 221.

²¹¹ Lundh & Sars 1877: 700. Av kongebrevet den 23. oktober 1634 presiseres det at sorenskriveren er forpliktet til å møte for lagmannen dersom hans dom, som er underskrevet og beseglet av sorenskriveren selv, maktesløs kjennes. I slike tilfeller skal sorenskriveren alene svare til den forurettedes skade, kost og tæring, og i tillegg betale bøter dersom forseelsen tilsvarende dette. Sorenskriveren påtar seg dermed dette ansvaret.

²¹² Olafsen 1940: 9.

²¹³ Imsen 1994: 118.

pålagt å avsi dom i alle saker som ble stevnet inn for dem. På sett og vis styrket dette bygdetinget, men Imsen hevder at på lengre sikt skulle dette vise seg å være noe som skulle undergrave tinget når det kom til det å være et lokalt selvstyreorgan.²¹⁴

Mange historikere vil hevde, og det kan neppe betviles, at det lokale selvstyreorganet etter hvert ble det statlige styringsorganet.²¹⁵ Med dette menes at det var øvrighetens mann, altså fogden, som innkalte og ledet tinget. Følgelig ledet han også kongens interesser på bygdetinget. Av forordningen den 23. oktober 1634, var det sorenskriveren som skulle lede lagretten, og etter hvert ble han også kongelig embetsdommer. I takt med dette er det flere historikere som har sett i den retning av at bygdetinget fungerte som et apparat der undersåttene ble disiplinert og sivilisert av staten.²¹⁶

Seip skriver at utviklingen av sorenskriverens funksjoner gikk på bekostning av to aktører, som var fogden og lagrettemennene. Sorenskriveren skapte fortrenghet for fogden, og gikk på bekostning av de seks lagrettemenn. På stevnene inntok sorenskriveren en ledende rolle, og beveget seg med det over på fogdens arbeidsfelt.²¹⁷ Det faktum at sorenskriverens myndigheter etter hvert også gikk på bekostning av lagrettemennene, begrunner Seip med utgangspunkt i Scheels tidligere formuleringer fra 1923, til de eksemplene der sorenskriverne «meget tidlig» ble betraktet som meddommer.²¹⁸

Imidlertid argumenterer også Seip for at domsmyndigheten ikke ble avklart ved forordningen av den 23. oktober 1634. Han mener at forordningen ikke direkte hevdet at sorenskriveren skulle ha domsmyndighet. Forordningen presiserte at ved en eventuell appellering til neste rettsinstans, så skulle sorenskriveren og en eller to av lagrettemennene møte i rette for lagmannen. I tillegg gav forordningen føringer for den videre saksgang dersom en underskrevet og beseglet dom av sorenskriveren ble kjent maktesløst, altså underkjent. I disse tilfeller skulle sorenskriveren betale saksøkeren en erstatning og full bot til kongen. Som meddommere, skulle lagrettemennene bare betale en halv bot, og i noen tilfeller kunne de også riktig forskånes dersom deres «forseelse av lagmannen kan eraktes»²¹⁹. Likevel må det

²¹⁴ Imsen 1994: 125.

²¹⁵ *ibid.*: 146.

²¹⁶ *ibid.*

²¹⁷ Seip 1953: 148.

²¹⁸ *ibid.* Seip baserer seg på Scheel, og henviser til eksemplene der sorenskriveren var meddommer i sakene i Rakkestad i 1594 og Råbyggelaget i 1602. For øvrig bør det problematiseres hvorvidt det er grunnlag for å omtale denne utviklingen med ordene «meget tidlig», ettersom at disse eksemplene tilsynelatende ser ut til å ha vært hentet ut av kontekst.

²¹⁹ *ibid.*: 149.

presiseres at uavhengig av hvordan ordene i forordningen av 1634 er formulert, så ble sorenskriveren meddommer, og han forlot sin beskjedne stilling som lagrettens sekretær.²²⁰

Ser man overordnet på dette temaet og denne problemstillingen, havner man igjen tilbake til tanken om en mer sentralisert stat som disiplinerer flere og flere ledd, jf. maktstaten. Ikke bare blir sorenskriveren brukt i denne sammenheng, men lagmannen blir også brukt som en vesentlig brikke. Et av perspektivene man kan bruke på lagmannens stadige innhopp i tingretten på 1590-tallet, er hvordan embetsverk og staten sakte skaper innflytelse på det som skjer i tingretten. På 1590-tallet var det heller ikke gitt at sorenskriveren etter hvert skulle få domsmyndighet. Man holdt fortsatt ved tanken om at det var lekmenn som skulle stå for domsmyndigheten alene i tingretten.

Likevel kan man ikke legge all skyld på statsmaktenes fremvekst når det gjelder standardiseringen og disiplineringen. Bøndene må på sin side også ha spilt sin rolle. Det refereres til flere lagrettemenn som vegret seg for å delta i rettspleien, som også «fortrykket» seg for å dømme, altså at de viste sakene fra seg.²²¹ Dette kunne ha sine forklaringer i de to foregående argumentene (mangel på lese-/skrivekyndighet og økonomisk ansvarliggjørelse ved feilaktig domsavsigelse), men det fantes også en tredje grunn. Med dommerskapspliktene medførte det en god del reising for bøndenes vedkommende. De kunne være borte i lengre perioder fra sine egne hjem og familier, og deres fravær i gårdsarbeidet kunne i verste fall være kritisk for de der hjemme.²²²

²²⁰ Seip 1953: 149.

²²¹ Olafsen 1940: 9.

²²² *ibid.*

Kapittel 4: Sorenskriveren i Agderbrevene

Lagretten er satt. Det er en tidlig høstdag, den 26. september 1599. Mannen som sitter på plassen til den egentlige lagmann, Nils Lauritsen, er overhodet ingen lagmann. Sittende i hans sted, er sorenskriver Thomas Nielssen. Denne høstdagen er han betrodd og innhentet til å være stedfortreder for lagmannen. Med dette fulgte også domsansvaret.²²³

Dette er kun åtte år og to måneder etter opprettelsen av sorenskriverstillingen. Sorenskriveren skulle føre pennen, ikke dømme. Likevel blir han gitt slik et ansvar at han får lov til å utføre lagmannens funksjoner for en dag.

Dette kapittelet vil undersøke nærmere hvilke funksjoner de ulike sorenskriverne hadde på Agdesiden i perioden 31. juli 1591 til 23. oktober 1634, altså fra opprettelsen av sorenskriverstillingen til forordningen da sorenskriveren formelt ble gjort til meddommer sammen med de andre lagrettemenn. Historikere har trukket frem enkelttekstempler på sorenskrivere som i praksis var meddommere før 1634, men ingen har studert hele perioden 1591-1634 med denne hovedproblemstillingen for øyet. Dermed vil jeg i dette kapittelet se på om sorenskriverne i denne perioden i aller største grad bare var sekretærer, slik den opprinnelige formulering fra 31. juli 1591 så tydelig presiserte? Eller var det slik at det kan oppfattes ved å studere deres formuleringer at de var delaktige i domsavsigelsen? Dersom det eventuelt var tilfellet: var tilfellene sporadiske og tilfeldige? Var det slik at noen sorenskrivere var mer tilbøyelige enn andre sorenskrivere til å være med i domsavsigelsen?

Det korte svaret kan synes å være at en del sorenskrivere i praksis var delaktige i domsavsigelsen. De har både eksplisitt formulert at de skal dømme sammen med de seks eller tolv lagrettemennene. Det ligger også i en del av saker implisitt at sorenskriveren har vært med i domsavsigelsen, da han i mange tilfeller inkluderer seg selv i markegangen.

Et annet aspekt som er verdt å merke seg, er å se hvilken påvirkning og posisjon fogder, lagmenn og lensherrer på Agdesiden både hadde og tok når det gjaldt hvilke funksjoner sorenskriveren i tiden før 1634 skulle ha. Menn som tilhørte øvrigheten, gav tallrike ganger ut stevninger til lokale bønder om at de skulle møte for sorenskriveren og de seks lagrettemenn, og at det var disse seg imellom som skulle utforme en endelig dom.

Likevel kan man ikke på grunnlag av dette trekke konklusjoner om at den største delen av sorenskrivere var delaktige domsmenn i praksis. Slik var det altså ikke. I kapittel 4.1. vil jeg

²²³ Denne rettssaken er av slik betydning at den har fått et eget underkapittel, jf. kapittel 5.6.

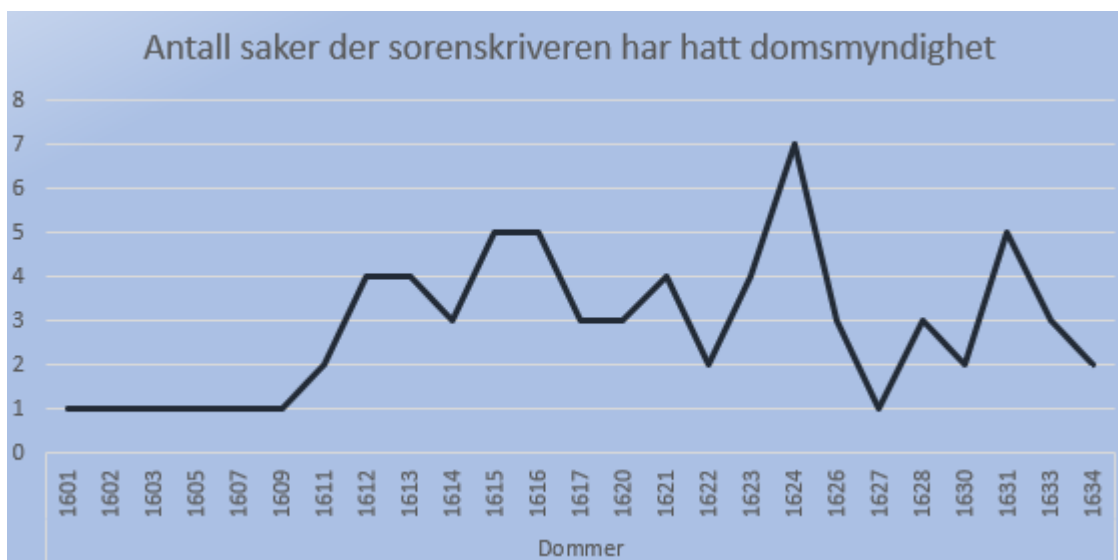
fremstille en oversikt over alle de gjennomgåtte brevene i Agderbrevsamlingen for denne perioden. Her vil det vises den andelen av sorenskrivere som forholdt seg til de opprinnelige instruksjoner om at de skulle være sekretærer. På den andre siden vil det også hentes frem sorenskrivere som hadde en relativt høy prosentandel av dommer der de selv var med i domsavsigelsen, og der dette synes å ha vært konsekvent for disse sorenskrivere.

4.1. En fremstilling av funnene i Agderbrevene

Som nevnt i innledningskapittelet, har jeg gått gjennom samtlige brev fra Agderbrevene i perioden 31. juli 1591 til og med 23. oktober 1634.

Noen brev som er samlet i Agderbrevene er brev skrevet av sorenskrivere tilsatt i Telemark, og kommer som følge av min stedsavgrensning ikke med i denne analysen.²²⁴ Videre vil jeg innledningsvis kommentere at disse eksempler som hentes frem i dette kapittelet, kun er eksempler der det eksplisitt har stått at sorenskriveren har vært meddommer. Alle de andre brevene der dette ikke står skrevet, er ikke med i de sakene som her henvises til. Likevel må det poengteres, at det i mange saker har vært brukt mye «vi».²²⁵ Dermed kan han også i disse saker ha hatt meddommerfunksjon.

Figur 2. Det totale antall saker der sorenskriverens meddommerfunksjon nevnes.

²²⁴ Årsakene til at disse er gjengitt i Agderbrevsamlingen er at dette er saker der det har vært en tvist mellom to gårder, én på Agdesiden, den andre i Telemark. I noen tilfeller var det da sorenskriveren tilsatt i Telemark som skrev brevet, mens det i andre tilfeller kunne være sorenskriveren på Agdesiden.

²²⁵ Med dette mener jeg at vanlig praksis var at sorenskriverne i brevene skrev «vi», det vil si at «vi» var både lagrettemennene og sorenskriveren. Eksempelvis var «vi» på markegang, «vi» måtte fordele gods, etc. I disse sammenhenger kan det argumenteres for at sorenskriveren viser delaktighet i domsavsigelsen.

Dette er et linjediagram som illustrerer de enkeltteksemplene der sorenskriveren uttrykkelig er med i domsavsigelsen i Agderbrevene. Totalt er det 71 saker der sorenskriveren eller andre aktører har skrevet at sorenskriveren har vært meddommer. Av disse 71 sakene, er det i 53 saker eksplisitt skrevet at sorenskriveren har domsmyndighet. I de resterende 18 sakene, er det formuleringer som er av slik karakter at sorenskriveren har hatt en funksjon som noe mer enn bare en skribents. Det har ikke i disse brev vært presisert at han har hatt domsmyndighet, men sakens karakter og hvilken rolle sorenskriveren tar, vitner om en sorenskriver som har vært meddommer.

For å gjøre det mest mulig oversiktlig at disse 71 enkeltsakene skal være etterprøvbart og lett å finne frem til, har jeg valgt å henvise til hver og en av dem i de neste fotnotene (226-231). Jeg har kategorisert dem til de ulike bindene slik jeg har funnet dem i Agderbrevene. Totalt henviser jeg til seks ulike bind. To for Vest-Agder, og fire for Aust-Agder. De to bindene som utgjør sorenskriveriene i Lister og Mandal len følger i disse to fotnotene. For bind 1, se til følgende sider.²²⁶ For bind 2, se til disse sider.²²⁷ Når det gjelder sorenskriveriene i Nedenes og Råbyggelaget, henviser jeg til disse bindene. For bind 2, se disse sider.²²⁸ For bind 3.²²⁹ For bind 4.²³⁰ For bind 5.²³¹ Det er kun det første sidetallet i brevet disse fotnotene viser til. Brevene må leses i sin helhet for å identifisere de formuleringene som har gjort at nettopp disse brevene viser at sorenskriveren har tatt en aktiv part i domsavsigelsen.

4.2. Sorenskriverens funksjoner fra bondens perspektiv

I Agderbrevene er det i perioden mellom 31. juli 1591 og 23. oktober 1634 totalt fire ulike bønder som skriftlig har gitt uttrykk for at sorenskriveren har vært med i domsavsigelsen, og med det hatt domsmyndighet. Disse fire bøndene er Helge Taraldsen Oftenes, Asbjørn Olsen Frikstad, Torvild Pedersen Selås og Halldor Harstad.

Bonden Helge Taraldsen, boende på Oftenes i Søgne, er den første bonden i Agderbrevene som nevner sorenskriverens domsmyndighet i praksis som et faktum. Bondens utsagn om at sorenskriveren har domsmyndighet, er nedfelt av sorenskriveren selv den 2. mai 1605:

²²⁶ SAK, V-A-brev 1: 199, 246, 270, 313 & 320.

²²⁷ SAK, V-A-brev 2: 14, 25, 65, 88, 112, 120, 137, 138, 144, 177, 235 & 273.

²²⁸ SAK, A-A-brev 2: 221, 268 & 336.

²²⁹ SAK, A-A-brev 3: 11, 22, 37, 42, 52, 75, 87, 94, 97, 123, 127, 145, 150, 158, 166, 209, 229, 231, 233, 258, 263 & 273.

²³⁰ SAK, A-A-brev 4: 10, 15, 21, 43, 85, 88, 104, 159, 168, 173, 181, 193 & 210.

²³¹ SAK, A-A-brev 5: 1, 29, 40, 69, 73, 76, 115, 128, 132, 149, 151, 153, 181, 189, 233 & 243.

«Er ieg der for aff thingsch'ueren och Sex Laugretis mendt tilldømt paa Røssestادت Ao. 1604. den 26. Nouemb:»²³².

Bonden Taraldsen snakker om den tidligere dommen fra 1604, der han tydelig presiserer at det var sorenskriverens og de seks lagrettemenns dom. At han i tillegg nevner sorenskriveren først, kan si noe om hvilken betydning og meddommerfunksjon bonden iligger sorenskriveren. Sorenskriveren som han i dette tilfellet refererer til, er sorenskriver Laurits Nilsen. Dette er første kildebelagte eksempel på at en bonde mener sorenskriveren har meddommermyndighet.²³³

Som andre bonde ser Asbjørn Olsen på sorenskriveren som innehaver av domsmyndighet i saken om gården Frikstad i Randesund.²³⁴ Det endelige resultatet av rettsmøtet ble at forliket ble kjent maktesløst. Asbjørn Olsen overtar gården Øvre Frigstad fra 1619, og begynner prosessen med å løse inn alle arvepartene som gården var delt inn i. Det er rimelig å anta at det er denne Asbjørn Olsen, altså barnebarnet av Asbjørn Frigstad, som har skrevet med håndskrift bakpå domsbrevet som foreligger i Agderbrevsamlinga datert den 19. mai 1602 på Frikstad. Han har med stor sannsynlighet satt gårdsnavnet bak sitt eget navn istedenfor patronymikonet, slik at det blir skrevet Asbjørn Frikstad, og ikke Asbjørn Olsen. Den nøyaktige datoen Asbjørn skrev dette er uvisst, men det kan tenkes at det må ha vært skrevet i perioden etter 1619, ettersom at det er da han overtok gården på Frikstad. I hans øyne er sorenskriveren og de seks lagrettemenn er slags dommerkollegium, og skriver selv i kommentaren bakpå brevet at dommen fra 1602 er landskriverens og seks menns dom.²³⁵

²³² SAK, V-A-brev 1: 247, datert 2. mai 1605.

²³³ Sorenskriver Laurits Nilsen har skrevet dette brevet på vegne av bonden Taraldsen der han uttrykker seg om sorenskriverens funksjoner. Trolig ville sorenskriveren gjort en anmerkning dersom han hadde reagert på formuleringene til Taraldsen.

²³⁴ Jeg har studert denne saken nøyere, og benyttet meg av Randesunds bygdebok som tar for seg de 50 gårdene i Randesund for ytterligere informasjon. Gårdsnummer 79 er Frigstad, og det er gården denne rettssaken dreier seg om. Opprinnelig stavemåte er med «g», men den vedtatte skrivemåten av Kartverket er med «k». Gården var delt opp i to fraskilte gårder, *Øvre* og *Nedre* Frikstad, og til sammen var dette den største gården i Randesund. Den første kildebelagte bonden på bondegodset Frikstad, er *Asbjørn Frikstad*, som er far til Oluf Asbjørnsen, som igjen er far til Asbjørn Olsen som skrev at sorenskriveren har domsmyndighet. Faren til Asbjørn Olsen var selv nevnt som lagrettemann i 1587 og 1591. Oluf døde i 1599, og deretter var det moren til Asbjørn, altså Kirsten, som overtok gården Øvre Frikstad og satt med den til 1619. Det som skulle bli årsaken til denne rettssaken av 1602, var at hun i 1599 inngikk en avtale med Imbret, som er broren til hennes avdøde ektemann, og en av sønnene til Asbjørn Frikstad. Kirsten og sønnene skulle ha Øvre Frikstad, mens Imbret skulle ha Nedre Frikstad. Umiddelbart ble det innvendinger mot denne delingen, og Kirsten, som da var svigerdatter av avdøde Asbjørn Frigstad, skulle ikke få det slik hun ville. Det er uvisst hvorvidt det var søsknene til Imbret som var saksøkere, eller om det var søsknene til avdøde Asbjørn Frikstad, men byttet ble hvert fall krevet omgjort i 1602, jf. Tveite 1981: 329ff.

²³⁵ SAK, V-A-brev 1: 201, datert 19. mai 1602.

Deretter fører også bonden Torvild Pedersen Selås denne tanken videre, og ser at sorenskriveren også i hans sak har vært meddommer med de andre lagrettemennene. Saken er datert 1626, og det er usikkert hvilken dato eller måned er skrevet i, da dette er informasjon som er tapt. Sakstypen er en markegang, og på baksiden av brevet står det påskrevet av bonden Selås at dette brevet er en kopi av sorenskriver Laurits Olssen og de tolv lagrettemenns dom som ligger på Selås.²³⁶ Den siste bonden som skriver at sorenskriveren har domsmyndighet, er Halldor Harstad i 1633.²³⁷

4.3. Sorenskriverens funksjoner fra deres eget perspektiv

Dette er den kategorien med flest brev. Disse brevene er selv skrevet av sorenskriverne, der de selv har oppfattet sine funksjoner som noe mer enn bare en skribents. I min gjennomgang har jeg kommet over flere sorenskrivere som har formulert seg på slik måte at det kan leses eller tolkes som at de har vært med i domsavsigelsen. Disse sorenskrivere er Peder Mortenssen, Laurits Thomesen, Jørgen Madssen Riber, Thomas Nielssen, Niels Lauridssen, Claus Povelssen og Knud Brorssen. I tillegg er det ett brev der sorenskriverens navn er ukjent, og ett brev utgitt av skriverfullmektig Gynt «Herffueland» (Harveland, Austre Moland, Nedenes len).

Alle disse nevnte skrivere har kun én sak der de har skrevet at de har vært med i domsavsigelsen, utenom sorenskrivere Laurits Thomesen og Jørgen Madssen Riber, som har vært med i henholdsvis tre og fire domsavsigelser. For å strukturere disse funnene, har jeg valgt at i de følgende avsnittene å presentere de sorenskrivere som bare ved ett tilfelle eksplisitt har skrevet at de er innehaver av domsmyndighet, altså alle utenom Laurits Thomesen og Jørgen Madssen Riber.

Den 9. mai 1603 skriver sorenskriver Peder Mortenssen eksplisitt i brevet at han har vært med i domsavsigelsen. «Vi skulle dømme, etter lagmannens dom».²³⁸ Sorenskriver Thomas Nielssen skriver én gang at han har vært med i domsavsigelsen. Han skulle sammen med de seks lagrettemenn gjennomføre et bytte, der han også er med og avsier dom.²³⁹ Nielssen har bare uttrykkelig poengtert at han er innehaver av en meddommers myndighet én gang i disse

²³⁶ SAK, A-A-brev 5: 2, datert 1626, uten dato eller måned. Sitert: «dette er Copi af Lars Olssøn oc 12 Mens dom som Liger paa Sellaas».

²³⁷ *ibid.*: 181, datert 1633, uten dato eller måned. I denne saken skriver Harstad med egen hånd «Saa maa Hand Steffne for 6 mend och lands skrifferen och daa att ga en endlige dom».

²³⁸ SAK, A-A-brev 2: 275, datert 9. mai 1603. Sitert: «Saa och effther denn Laugmands doms Lydelse att wii skulle dømme effther dee Proff och wii tne som Lougligste och Retteste kunde findis:».

²³⁹ SAK, A-A-brev 3: 151f, datert 17. april 1615. Sitert: «Hand skulle steffne for 6 mennd och denn Suomeskriffuer tiill Ett Endelige Bytte».

Agderbrevene, men fra andre rettssaker å dømme, kan det se ut til at han tidligere har ført en ledende rolle i andre rettssaker også. Allerede i 1596, bare fem år etter opprettelsen av sorenskriverstillingen, innleder Nielssen et brev der han nevner sitt eget navn før lagrettemennene.²⁴⁰

Tredje sorenskriver i denne sammenheng, Niels Lauridssen, ble stevnet den 20. mars 1620. En av de tiltalte hadde stevnet sorenskriveren og de seks lagrettemennene som tidligere hadde gjort et bytte. Det faktum at lagrettemennenes navn nevnes etter sorenskriverens, kan understreke deres mer underordnede status. Sorenskriveren synes dessuten å ha hatt en fremtredende rolle i dette byttet som ble rettskraftig ifølge den tiltaltes formuleringer som på nytt stevnet sorenskriveren og de andre meddommerne. I samme brev trekkes det også frem et eldre brev, som sannsynligvis er det byttet som gjorde at saken ble innstevnet på nytt. Dette er et domsbrev datert den 12. april 1617, med syv segl satt av sorenskriveren og de seks lagrettemenn. Ordlyden er at lagrettemennene og sorenskriveren sammen skal «forfare og ransake jordene og hver gård de ser».²⁴¹ Denne formuleringen viser at sorenskriveren i praksis har domsansvar.

Følgelig har også sorenskriver Claus Povelssen formulert seg på en måte ved ett tilfelle som gjør at han kan regnes som en meddommer i praksis. Dette brevet er for øvrig det sjette brevet i rekken som er bevart i Agderbrevene og som er skrevet av Povelssen. Til forskjell fra tidligere brev, inntar Povelssen i dette brevet en annen posisjon enn det han har gjort før.²⁴² Den 24. november 1623 skrev Povelssen et brev der han tydelig inntar en domsfunksjon.

Dette brevet er utstedt på gården Bø i Valle, og der uttrykker lagrettemennene eksplisitt at sorenskriver Povelssen også er med og avsier dom. «Vi foreskrevne seks menn, med sorenskriveren, er tilforpliktet til å dømme dem en endelig dom»²⁴³. (modernisert språk).

²⁴⁰ SAK, A-A-brev 2: 113, datert 1596, uten dato og måned. Sitert: «Wy Eptherskriffne, Thamas Nielssønn Suornne Skriffuer y RaaBygde Laug.»

²⁴¹ SAK, A-A-brev 4: 16-19, datert 12. april 1617, inntatt i brevet utstedt 20. mars 1620. Sitert: «Haff'r Vi epth'r dis leillighz Saa d'r paa for Rette affsagtt, att Jordene Och Huer gaardt i Seer, med Dis Vnd'r-ligendis herlighz, agir och enng, skoug och Marck, Luttir och Lund'r skall forfaris och wurderis aff 12 wuillige mendt och skriffuerenn, nu i tillkomed Sommer, naar Jorden staar i beste grøde.»

²⁴² Sorenskriver Povelssen har inntatt en passiv rolle som sorenskriver der han mer eller mindre kun fremstår som skribent etter formuleringene å tolke i disse fire sakene. Én av sakene er en straffesak som handler om en voldshendelse, mens de tre andre er sivile saker som dreier seg om salgsbrev, pantebrev og landskyld, hvorav én av sakene kan tilknyttes en bonde på Bygland, mens de tre andre omhandler lokale bønder i Valle. Fellestrekket for alle disse fire sakene, er at Povelssen kun fremstår som skribent, se til brevene som er utstedt 12. august 1622, 16. september 1622, 2. desember 1622 og 18. juni 1623, jf. SAK, A-A-brev 4: 102, 104, 122 & 146.

²⁴³ *ibid.*: 175, datert 24. november 1623. Sitert: «Och wii forchreffne 6 menndt, mz schriffuerenn, thillforplight were, att dømme dennom enn enndelige domb emellom.»

Sorenskriveren har ingen innsigelser mot denne formulering, så han må sies å stille seg bak dens innhold.

Dette er første gang han eksplisitt skriver at han har domsmakt. Ordlyden i dette brevet er annerledes enn det den har vært i de foregående brevene hans. Dermed kan det se ut til at det har vært et skille, der han i tiden før november 1623 primært utøvde sekretærfunksjonene, og at han i perioden etter dette tok innover seg meddommerfunksjonen. I tillegg til dette brevet er det også utstedt to brev av Povelssen i november og desember 1623, og for disse kan man også se av formuleringene at han inntar en domsfunksjon sammen med de andre lagrettemennene.²⁴⁴ Dette er for øvrig siste gang vi leser brevene til sorenskriver Povelssen i Agderbrevene.

Sorenskriver Knud Brorssen skrev et brev utstedt den 10. juni 1628 der han oppfattet at en av de tidligere sorenskriverne hadde domsmyndighet. I saken som Brorssen er med og behandler på bygdetinget i 1628, er det en sak inntatt som er datert 26. mars 1602, skrevet av sorenskriver Thomas Nielssen. Om denne saken skriver Brorssen at dommen fra 1602 var en dom forseglet av sorenskriveren og de seks lagrettemenn.²⁴⁵

Derneft dukker det opp et interessant brev skrevet av skriverfullmektig Gynt Harveland i sorenskriver Laurids Olssens sted. Harveland dukker bare opp denne ene gangen i Agderbrevene, men det er påfallende å lese en skriverfullmektigs egne forestillinger om hvilke funksjoner som følger med sorenskriverstillingen i dette brevet som er datert den 24. oktober 1623, utstedt i Gjerstad.²⁴⁶ På generelt grunnlag i denne rettssaken opptrer Harveland som en rettmessig innehaver av domsmyndighet sammen med lagrettemennene der han tidvis refererer til rettssaken som «vår dom».²⁴⁷

Den siste enkeltsaken i denne sammenheng er en dom fra 1615 der sorenskriverens navn ikke er kjent. Saken handler om en grenseoppmåling på gården Harstad i Valle, og formuleringene

²⁴⁴ Disse to brevene, ett utstedt før og ett utstedt etter brevet fra Bø i Valle, inneholder hver for seg ingen eksplisitte formuleringer der sorenskriveren selv skriver at han er innehaver av en domsmyndighet. Likevel er det et skifte i formuleringene fra tidligere, og måten han inkluderer seg selv i domsavsigelsen som samlet sett viser at han har hatt en mer fremtredende rolle enn tidligere, jf. SAK, A-A-brev 4: 168 & 181, henholdsvis datert 17. november 1623 & 10. desember 1623.

²⁴⁵ Sorenskriver Brorssen refererer til den tidligere sorenskriveren Thomas Nielssen som forseglet dommen sammen med de andre lagrettemennene, se brevet datert 26. mars 1602 som er inntatt i brevet utstedt den 10. juni 1628, jf. SAK, A-A-brev 5: 70. Sitert: «Disligeste Bleff Vdj Rette lagdtt en forseiglidt dom, aff thamis schriffuer och sex Mend Wdstedt paa Rigen steffnestuffue den 26. Martij 1602».

²⁴⁶ Etter all sannsynlighet er han av norsk bakgrunn med tilhørighet til Sokndal i Rogaland, derav patronymikonet hans.

²⁴⁷ SAK, A-A-brev 4: 162f, datert 24. oktober 1623. Sitert: «Effter den voris Dom och Sentens».

i brevet er av slik karakter at sorenskriveren er deltakende i domsavsigelsen, og spiller en deltakende rolle som sådan. «Sammen med de seks lagrettemenn, ransakte de begge parters ødegårder og skoger».²⁴⁸

Til nå har dette kun vært enkelttilfeller av sorenskrivere som har deltatt i domsavsigelsen. Avslutningsvis står vi dermed igjen med de to sorenskriverne Laurits Thomesen og Jørgen Madssen Riber som henholdsvis har skrevet tre og fire brev der de er innehavere av domsmyndighet i praksis.

Sorenskriver Laurits Thomesen har sammen med de seks lagrettemenn avgjort en tvist mellom Dunsæd og Liestøl gård på Gyland.²⁴⁹ Samme gårder blir på nytt behandlet i saken som er datert året etterpå med Thomesen som tilsatt sorenskriver. To ganger i dette brevet skriver Thomesen at han er innehaver av domsmyndighet.²⁵⁰

Hans tredje brev er datert den 6. april 1621, og har inntatt flere tidligere brev. Sorenskriver Thomesen skriver i denne saken i 1621 at den tidligere dommen som ble gjort i Flekkefjord den 1. april 1613 var en sak som ble avgjort av sorenskriveren og de seks lagrettemennene. De skulle sammen fordele gods og «dømme hvem leilendingen skulle være».²⁵¹ Dette viser at sorenskriver Thomesen i 1621 hadde en oppfatning om at sorenskriverens funksjoner i 1613 var noe mer enn bare å føre pennen.

På sin side har sorenskriver Jørgen Madssen Riber fire enkeltstående brev der han har formulert seg på den måten at han har hatt meddommerfunksjon. Allerede den 16. november 1610 utsteder Riber et brev der sorenskriveren med lagrettemennene er forpliktet til å gjøre et rettfærdig skifte mellom en bror og hans søstre.²⁵² Ingen av sakspartene har noen innvendinger mot sorenskriverens deltakelse. Videre skriver Riber to brev der han skriver at de tiltalte innstevnes for de tolv menn og sorenskriveren, og at saken skal komme opp for dem, og

²⁴⁸ SAK, A-A-brev 3: 145, datert 1615, uten dato og måned. Sitert: «ginge vy 6 mend, med Scriffueren randsage begge dieris ødegaarde oc skoge.»

²⁴⁹ SAK, V-A-brev 2: 23, datert 8. juli 1616. Sitert: «Thidt haffuer weritt Brugt och Bøgt [...] aff denn Soren skriffuer Och sex mendt».

²⁵⁰ For øvrig er dette brevet malplassert, da dette brevet finnes i samlingen for Aust-Agder, og ikke Vest-Agder, slik som den forrige saken, jf. SAK, A-A-brev 3: 259ff, datert 29. april 1617. Sitert: «Aff Sex mendt och denn Sorenskriffuer Bleff der fra dømbth».

²⁵¹ SAK, V-A-brev 2: 69, datert 6. april 1621. Sitert: «Efftersom handt paa Kong`e mai` weigne haffde Indsteffndt Affgangne Thorckell Logis medteyerde y for` Loge for den sorenschriffuer och sex mendt Att Lade Ligne och Bytte samme godz Och siden att Omkiende Och dømme huem Bøgssel mandt skall were.»

²⁵² SAK, A-A-brev 3: 3, datert 16. november 1610. Sitert: «Besluttendis da for [s. 3] Rette afsagt, den Sag vere hiemfunden, till Arffuetofften Tressnes, for sex wuildige Mend, och den SuorenScriffuer huilcke skuldet tilforplict være, retferdeligen och ligeligen, at skiffte Broderen och Søsterne Emellom.»

dermed skal han også være med å dømme.²⁵³ Det siste eksempelet fra Riber er der han skriver at de tolv lagrettemenn og sorenskriveren forplikter seg til å skifte partene mellom seg.²⁵⁴

4.4. Sorenskriverens funksjoner fra fogdens perspektiv

I Agderbrevene har fogden Mikkel Hansen skrevet ett brev der han nevner sorenskriverens domsmyndighet. Den tilsatte sorenskriveren som Hansen henviser til, er sorenskriver Mads O. Mørkholt. De seks lagrettemenn og Mørkholt skulle skifte mellom partene, og dømme dem imellom.²⁵⁵ Saken handler om en tvist mellom to søsken som er uenige i arveskiftefordelingen. Fogd Hansen gjør noe som vanligvis ikke er alminnelig kutyme, hvert fall hvis man skal ta utgangspunkt i de skriftlige formuleringene i de bevarte Agderbrevene. Hansen spør begge parter i saken om de vil la seg nøye med og godta det skiftet som ble gjort av de dannemenn.²⁵⁶ Her råder det liten tvil om at de dannemenn som det her refereres til er lagrettemennene og sorenskriveren, alle syv. Søsknene godtok dette uten innsigelser, var fornøyde med arveskiftet og tok hverandre i hendene. Saken som sorenskriveren var med og avsa dom i ble godtatt.

4.5. Sorenskriverens funksjoner fra lagmannens perspektiv

Lagmennene var de rettmessige domsansvarlige i andreinstansen i det norske rettsapparatet. Han var en øvrighetsperson, og synet hans på sorenskriveren er dermed noe som kan veie tungt. Dersom en lagmann anser sorenskriver som innehaver av en domsfunksjon i praksis, så kan dette på en måte være et slags ovenfra-ned perspektiv, der sorenskriverens funksjoner blir påvirket ovenfra. Disse eksempler er det mange av, og de vil jeg trekke frem i dette kapitlet. Blant annet har lagmennene Bendix Olufsen, Tage Eriksen, Hans Eriksen og Augustinus Olufsen Wroe skrevet slike ord.

²⁵³ SAK, A-A-brev 3: 27 & 39ff, henholdsvis datert 13. april 1611 & 7. februar 1612. Førstnevnte sitert: «Bør fordj for^{ne} Christiern Asdall, sielff endnu Lowligen indsteffne igjen, same sine sager, for 12 Wuildige Mend, och den Suoren.Schiffuer, Eller hans Fuldmectige wdi Lowlige tid.»

²⁵⁴ *ibid.*: 52, datert 6. juli 1612. Sitert: «och da for^{ne} 12 mend med Sorenschiffhueren Endeligen tilforpligt, louligen at skiffte dennem Emellom.»

²⁵⁵ SAK, A-A-brev 4: 194-198, datert 8. februar 1624. Hansen skriver i dette brevet: «Och for^{ne} faste guods Nu Endellig, foruden Nogen Wiuderre forhallning Aff Sex mendt, och den suorne schriffuer Vdj Kongl Maytzs fuogidtzs Neruerrelsse Riigtig och Rettellig eder Emellom schiffstis bøger, [...]. Och siiden Kiende och dømme eder Emellom.»

²⁵⁶ Dannemenn er en høflighetsfrase, og er en annen måte man bruker for å si «en bra mann», eller en «dugende mann». Det har ikke noe med skrive- eller lesekunnskaper å gjøre, til eksempel «dannet mann». Dessuten er formuleringen til Hansen følgende: «Om de paa alle sider wille Lade siig Nøye medt huis schiffte och dom som dannemend Epter steffningens tillholldt Kunde dennom Lu oglig Emellom gjørrre Huor till de suaridt alle Jae», jf. *ibid.*: 195.

Lagmannen Bendix Olufsen²⁵⁷ har totalt skrevet åtte ulike brev der han har oppfattet at sorenskriveren har domsmyndighet. Det første brevet er en rettssak den 9. september 1607 som omhandler gården Svennevig i Spangereid. Dette er en sak som var oppe til behandling på bygdetinget den 12. juni 1606, men ble anket til lagmannen. Lagmann Olufsen skriver i 1607 at saken fra 1606, der sorenskriver Laurits Nilsen var den tilsatte sorenskriveren, var «sorenskriverens og seks menns dom».²⁵⁸ Dermed er det altså lagmannen i andre rettsinstans som ser på sorenskriveren i første rettsinstans som en rettmessig innehaver av domsfunksjon i praksis sammen med lagrettemennene.

De tre neste tilfellene der lagmannen omtaler sorenskriverens meddommerfunksjoner er i 1613.²⁵⁹ Den 20. april 1613 er det en rettssak der lagmann Olufsen henvender seg til sorenskriver Thomas Nielssen angående gården Harstad i Valle, Råbyggelaget len. Lagmannen har fått besøk av bonden bosatt på denne gården, og bonden har ærbødig henvendt seg til lagmannen om en dom som ble avsagt på Bakke året før. Han ønsker at lagmannen kan få sorenskriver Nilsen til å omgjøre dommen som ble avsagt, slik at han kan bruke gården slik de har brukt den fra gammel tid.²⁶⁰ Den markegangen, eller grensebefaringen, som Nilsen og lagrettemennene var på, var ifølge bøndene uriktig. Deres syn på grensen mellom Tveiten og Harstad gård var ikke sammenstemmende med bøndenes oppfatning. Lagmannen imøtekom bondens ønske, og henvendte seg derfor i dette brevet nettopp til sorenskriveren Thomas Nielssen. Han skriver at sorenskriver Nilsen, sammen med seks eller tolv lagrettemenn, må utgjøre en rettferdig dom slik at bøndene ikke lenger trenger å beklage seg til noen av dem.²⁶¹

Etterfulgt av denne saken, omtaler lagmann Olufsen senere sorenskriver Laurits Nilsen på nytt som innehaver av domsmyndighet ved følgende utsagn:

«Da Møtte nu først i Rette, for^{ne} Laurs Niellsenn, Sorenschriffuer, och for^{ne} 6 domsmendt, Att suare imod for^{ne} Steffning, formentte deris domb, Loulig Att Verre.»²⁶².

²⁵⁷ Lagmann Bendix Olufsen har med stor sannsynlighet tidligere vært fogd i Nedenes og Råbyggelaget. Jeg fant to brev datert den 27. september 1592 og 5. oktober 1592 der han blir presentert som fogd, jf. SAK, A-A-brev 2: 35 & 42.

²⁵⁸ SAK, V-A-brev 1: 271, datert 9. september 1607.

²⁵⁹ SAK, A-A-brev 3: 87f & SAK, V-A-brev 1: 314, henholdsvis datert 25. januar 1613 & 30. oktober 1613. Sistnevnte sitert: «for schriffueren och begge wuildige mend och da att d:r om hus rett Er sameledis».

²⁶⁰ SAK, A-A-brev 3: 97.

²⁶¹ *ibid.*: 98.

²⁶² SAK, V-A-brev 1: 322, datert 22. juni 1614.

I dette tilfellet har saken blitt anket videre til lagmannen, til tross for at sorenskriveren og de seks lagrettemennene mente at deres dom burde forbli lovlig. Sorenskriveren, som var den skrivekyndige, ble oppnevnt hovedansvarlig for å forsvare dommen ovenfor lagmannen. Gjennom brevet nevner lagmannen flere ganger at sorenskriveren har domsmyndighet, og ingen innvendinger mot dette registreres fra de andre tilstedeværende på rettsmøtet:

«Da har skriveren, med seks menn etter loven, og deres samvittighet, således avsaagt at for John Bårdsen bør Dal være for neste å bruke og besitte [...], hvilken seks menns og sorenskrivers dom,» (modernisert språk)²⁶³.

Den siste gangen i dette brevet der sorenskriverens domsfunksjoner nevnes:

«Att for^{ne} Jonn Lunne, schall haffue sig effter for^{ne} Sex Mandtz och Sorenschriff^{rs} Domb, Att Rette, och deris domb Att stande Ved Sinn fulde Magt,»²⁶⁴.

Hvert og ett av disse tre sitatene bidrar sammen til å underbygge det faktumet at det er ingen tvil om at lagmann Olufsen ser på sorenskriver Laurits Nilsen som innehaver av en rettmessig meddommerfunksjon i praksis i denne rettssaken av 22. juni 1614.

Noen få uker etter saken av 22. juni 1614, blir det utstedt et nytt brev av lagmann Olufsen der han på nytt uttrykkelig konstaterer at sorenskriveren har domsmyndighet. I dette tilfellet nevner han sorenskriver Thomas Nielssen hele tre ganger, der han første gang skriver at sorenskriveren overvar dommen gjort av tolv menn. Gang nummer to der sorenskriveren nevnes, er at saken skal komme «hjem igjen» til bygdetinget for tolv lagrettemenn og sorenskriveren. Den siste gangen skriver Olufsen at de tolv lagrettemennene og sorenskriveren skal ransake alle brevene på begge sider.²⁶⁵ Sorenskriveren er dermed ifølge lagmann Olufsen ikke bare bygdetingets tjener som skal føre pennen, han skal være delaktig i selve domprosessen.

Lagmann Olufsen skriver videre i et brev datert 29. juni 1616 at de tolv lagrettemennene og sorenskriveren sammen skal ransake partene mellom seg.²⁶⁶ I det nest siste brevet der lagmann Olufsen omtaler sorenskriverens funksjoner, er en markegang datert 4. oktober 1616.

²⁶³ SAK, V-A-brev 1: 322f.

²⁶⁴ *ibid.*: 323.

²⁶⁵ SAK, A-A-brev 3: 129f, datert 7. juli 1614. Sitert: «huilcke for^{ne} 12 Vuildige Mennd med schriffuerenn, schulle [...] Randsagge Alle deris breffue paa begge sider, huilcke som Loulige erre tagne».

²⁶⁶ *ibid.*: 223, datert 29. juni 1616. Sitert: «Jeg Ville hiemskyde den sagh, for 12 Wuillige mendt, och Sorenschriffueren, till Videre Randsagningh, partere Jmell[o]m:».

Dette brevet inneholder ny tilleggsinformasjon om sorenskriveren Jørgen Madssen Riber, som hittil har vært ukjent ifølge oversiktene til Olufsen og Næss.²⁶⁷

«Och Bleff nu Jndlagt, først en 9 mends medt Sorenschriffuerens, Affgangne Jørgen Ribers dom, Vdgiffuit paa scheffuestadt j Øster molands sogen den 5 Julij 1614,»²⁶⁸.

Her er det ingen tvil om at sorenskriveren har vært med i domsavsigelsen ifølge lagmann Olufsen, jf. formuleringen «Jørgen Ribers dom». For å ytterligere konstatere dette, skriver lagmannen hele fire ganger til i brevet at sorenskriveren har domsmyndighet.

Dermed vil jeg hente frem det siste eksempelet fra lagmann Bendix Olufsen, som kanskje kan være et av hans tydeligste ytringer. Dette brevet ble utstedt den 22. november 1616.

Bakgrunnen for denne saken er at den har blitt anket videre til lagmannen uten at en endelig dom har blitt avsagt på bygdetinget, og derfor sendte lagmannen den tilbake til bygdetinget igjen.

«At thennd Sag bør igenn hiembkomme, for samme 12 Mend, y Suorenschriffuers Neruerrillsse, Och de Enn Enndelig domb,»²⁶⁹.

Ved første øyenkast kan det argumenteres for at sorenskriveren i dette tilfellet ikke gis domsmyndighet av lagmannen. Han skal bare overvære de tolv lagrettemenn som en endelig dom skal gi, og sorenskriveren skal ikke være delaktig i denne prosessen, kun være skribent. Likevel gis sorenskriveren en økt oppmerksomhet. Den tilsatte sorenskriveren i denne aktuelle sak er Peder Hansen. Selv om det fremstår noe uklart om lagmannen gir sorenskriveren domsmyndighet, så stadfestes dette tydelig utover i det samme brevet skrevet av lagmann Olufsen:

²⁶⁷ Den nye tilleggsinformasjonen er dødsåret for sorenskriver Jørgen Madssen Riber. I de tidligere oversiktene finnes det ingen informasjon som sier noe om dette. Av dette brevet må Riber ha gått bort en gang mellom den 5. juli 1614 og den 4. oktober 1616 da dette er datoene for dommen til Riber og datoen for dette utstedte brevet. Dessuten er ordet *affgangne*, eller *avgangen* (modernisert) en formuleringstype for å skrive at noen har avgått ved døden.

²⁶⁸ SAK, A-A-brev 3: 234-238, datert 4. oktober 1616.

²⁶⁹ SAK, V-A-brev 2: 29, datert 22. november 1616.

hvis Ret er. dog Om der findes Nogen Willige menn, Aff for^{ne} 12. Mend, Som icke Enndelig Dømt haffuer, Schall de Wdtagis, och y deriβ Stedt, Anndre Wuillige Settis thill Bordtzs med thennom, Ochfaa Samptligenn Medt thingfchriffuerenn, Enndeligenn Dømme, som forfchreffuit Staar. Och giffue Begge Parter deris

270

«dog om det finnes noen lagrettemenn, av de 12 menn, som ikke endelig dømt har, skal de tas ut, og i deres sted, andre lagrettemenn til bords skal settes, og så samtlige med tingskriveren, endelig dømme, som foreskrevet står.» (modernisert språk).

Dette sitatet er enestående i seg selv. Sitatet understreker to tydelige poeng. Det første er at lagrettemennene var pliktig til å avsi en dom når de fikk den innstevnet på bygdetinget. Lagmannens formulering er såpass krass at de lagrettemenn som ikke avsier dom, risikerer å bli tatt ut av sin tjeneste og ed, og bli erstattet av andre i deres sted. Det andre poenget er selvsagt at sorenskriveren skal dømme sammen med lagrettemennene, slik som foreskrevet står. Dermed er dette ett av mange eksempler der lagmenn ser på sorenskriveren som innehaver av en domsmyndighet, og at han også i praksis må bruke den.

Etterfulgt av lagmann Bendix Olufsen skriver lagmann Tage Eriksen ett brev der han gir sorenskriveren domsmyndighet. Dette brevet er datert 21. september 1620. Her skriver han at saken ble stevnet inn for seks lagrettemenn og sorenskriveren, og sammen ransakte og forfarte de begge parters brev.²⁷¹ Imidlertid skulle det vise seg at lagrettemennene og sorenskriveren hverken kunne eller turte å dømme i denne saken, og derfor ble den sendt videre til lagmannen.

Ved nøyere undersøkelse av lagmann Tage Eriksen og hans bakgrunn kan man ane hvilken praksis han tidligere har ført. Fra tidligere har han vært lagmann i Fredrikstad i 1614.²⁷² Han

²⁷⁰ SAK, V-A-brev 2: 29, datert 22. november 1616.

²⁷¹ SAK, A-A-brev 4: 46f, datert 21. september 1620. Denne saken handler om et arveskifte mellom Asdal på Øyestad og His på Hisøy. Sitert: «Nu steffner for^{ne} Jenns Hjs sagen jndt egien for 6 Mend och den suoren schriffuer till Hjs 21. Septembris Anno 1620.» & «de dannemend hafde begge deris brefue randsaget och forfaret», *ibid.*

²⁷² Næss skriver: «Tage Eriksen, lagmann i Fredrikstad 1614, på Agder 1618-1621 og på Opplandene i 1622», jf. Næss 2014: 120.

var også borgermester i Oslo fra 1613 til 1618.²⁷³ Naturligvis har jeg ikke kunnet studere hans praksis i hverken Fredrikstad eller Oslo, men det skaper en interessant problemstilling at han som lagmann på Agdesiden i 1620 henspiller på sorenskriverens meddommermyndighet i praksis som et faktum. Det kan enten innebære at dette har vært tidligere praksis fra hans tid på Østlandet, eller så har han blitt påvirket av aktører på Agdesiden i perioden mellom 1618 og 1620.²⁷⁴

De to siste lagmennene nevnte også sorenskriverens meddommerfunksjoner. Lagmann Hans Eriksen skrev ett brev der de seks eller tolv lagrettemennene sammen med sorenskriveren skal dømme domrov.²⁷⁵ Sorenskriveren er ifølge lagmann Eriksen med og avsier dom.²⁷⁶

Avslutningsvis skrev også lagmann Augustinus Olufsen Wroe ett brev der han refererer til sorenskriver Mikkel J. Blochs og seks menns dom.²⁷⁷

4.6. Sorenskriverens funksjoner fra lensherrens perspektiv

Lensherren har mye makt. Dermed er det i disse utsagnene at man kan ane ovenfra-ned perspektivet og gjenkjenne maktstatsperspektivet der øvrigheten presser på for at deres representant, sorenskriveren, skal delta i domsavsigelsen. I denne sammenheng har samtlige lensherrer, bortsett fra den første tilsatte lensherren Peder Grubbe (1597-1605), skrevet med egen hånd at sorenskriveren skal ha domsmyndighet. Disse lensherrene er Styring Boel, Christoffer Mogensen Gøye, Jacob Ulfeldt og Palle Rosenkrantz, og jeg vil behandle eksemplene deres i samme rekkefølge som de er nevnt.

Lensherre Styring Boel, som var lensherre på Agdesiden fra 1605 til 1619 skrev hele tolv ulike stevnebrev der han ilegger sorenskriveren meddommermyndighet.

Det første tilfellet der lensherre Boel nevner sorenskriverens funksjoner er i et brev utstedt den 5. februar 1611. Lensherre Boel skriver at tiltalte må møte:

«for seks Menndt och denn Suomne schriffuer, haffuendis daa med eder alle huis Adkompst Breffue, eller kjøbbe Breffue, som j haffuer paa for^{ne} Eschellanndt, [...], saa och Jørrenn Mattzssønn tinngschriff'r Attj och sa

²⁷³ Her skriver Næss om Tage Eriksen at «Han var borgermester i Oslo 1613-1618 før han ble lagmann på Agder.», jf. Næss 2014: 126. Det virker noe rart at Tage Eriksen på samme tid kunne være lagmann i Fredrikstad og borgermester i Oslo i 1614 skal man ta utgangspunkt i det Næss skriver.

²⁷⁴ Dette kan for eksempel være en mulig undersøkelse i fremtiden. Ved tilsvarende gjennomgang av kildematerialet for Fredrikstad og/eller Oslo, vil det være mulig å sammenlikne regionale forskjeller med forholdene på Agdesiden. Var det slik at lagmennene i Fredrikstad og Oslo hadde samme syn på sorenskriverens funksjoner som det lagmennene på Agdesiden hadde i perioden 1611-1616?

²⁷⁵ Med domrov menes når noen nekter å forholde seg til en gitt dom, eller herunder nekter å la en dom bli utført.

²⁷⁶ SAK, A-A-brev 4: 90, datert 4. oktober 1621.

²⁷⁷ SAK, V-A-brev 2: 280, datert 12. september 1633.

Møder for^{ne} tijdt paa for^{ne} Eschellanndt Och den enndelligenn tillforpligtt Werre, att dømme Begge for^{ne} Partterne Jmellom effter Norgis Loug, och dett vnnder eders zignnetter Att Giffue fraa eder Beschreffuitt»²⁷⁸.

I lensherrens øyne er ikke sorenskriveren lenger en tjenestemann som kun har som oppgave i å føre pennen for bygdetinget. Sammen med de seks lagrettemenn, skal sorenskriver Jørgen Madssen Riber være delaktig i domsavsigelsen.

Deretter har lensherre Boel skrevet fem ulike stevnebrev der han bruker formuleringen at den tiltalte må møte for seks eller tolv lagrettemenn og sorenskriveren.²⁷⁹ Sammen skal alle syv eller tretten være tilforpliktet til å avsi en endelig dom, som skal forsegles etter den norske lov. Her uttrykker lensherren eksplisitt at sorenskriveren i praksis har meddommermyndighet.

Videre skriver lensherre Boel tre stevnebrev der han nevner sorenskriverens navn før han nevner lagrettemennenes navn. Dette vitner om at lagrettemennene ifølge Boel er underordnet sorenskriveren. «Sorenskriveren med seks menn skal gå markegang»²⁸⁰ og «sorenskriveren skal med seks lagrettemenn avsi en endelig dom».²⁸¹

Lensherren stevner også i én sak sorenskriveren og de seks lagrettemennene for feilsagt dom. Her ansvarliggjør lensherren sorenskriveren som en av de faktisk domsansvarlige.²⁸² I en annen sak skriver lensherren at det er opp til de seks lagrettemennene og sorenskriveren å avgjøre om et tidligere odelsbrev er lovlig eller ei.²⁸³ Her nevnes sorenskriveren flere ganger. De to første gangene nevnes han etter lagrettemennene, men i den tredje henvisningen nevnes han først av lensherren. Dette er i formuleringen der sorenskriveren og de seks lagrettemennene skal avlegge en endelig dom, og sorenskriveren får med det et særlig ansvar.

Lensherre Boel er tilbøyelig til å nevne sorenskriverens navn før lagrettemennene, og det er en formulering han bruker flere ganger i stevnebrevene hans. Det neste brevet er ingen unntak:

²⁷⁸ SAK, A-A-brev 3: 12, datert 5. februar 1611.

²⁷⁹ *ibid.*: 43, 95, 156, 229f & 231, henholdsvis datert 1. april 1612, 23. februar 1613, 21. mai 1615, 2. september 1616 & 12. september 1616. Sitert fra sak side 95: «for Sex mend och den Sorenschriff'r disligeste steffnes jeg eder [...], att domme denom emellem,» & sitert fra side 229f: «Att du Retter dig Effter derom Att møde paa Myrum 14 dage effter denne Steffning er dig lougligenn forelest for Sex mendtt och denn sorenschriff'r, som Endeligenn Schall dømme eder Jmellum effter norgis loug.»

²⁸⁰ *ibid.*: 75, datert 24. november 1612. Sitert: «haffuer forskuerffuitt en laugmandj dom indhollandis att den Sorenschriffuer med Sexs mend schall gange marckegang.»

²⁸¹ *ibid.*: 264, datert 19. mai 1617. Sitert: «møder samme thidt och stedt, och dommer parterne en endelige domb Jmellom».

²⁸² *ibid.*: 123, datert 26. mai 1614.

²⁸³ *ibid.*: 159, datert 23. mai 1615. Sitert: «for for^{ne} den Sornne Schriff'er och Sex menndt, Som eder medt endellige dom adschellige schall effter efleggenn,».

«Det du reter deg epter her omb adt møede denum wdj rete /-till-/ paa rete arffuetofften Espetuedt, for denn Soerne schriffuer, och Sex mendt fiorten dage epter adt denne steffning, ehr louligen leest och forkyndet for eder»²⁸⁴.

Hadde sorenskriveren bare vært en rettens tjener som kun skulle skrive referat, ville Boel neppe nevnt hans navn først. Her fremgår det at sorenskriver Thomas Nielssen har en betydelig rolle ovenfor videre saksgang.

Neste lensherre som skriver om sorenskriverens domsmyndighet, er lensherre Christoffer M. Gøye (1619-1630). Han skriver følgelig fem stevnebrev der sorenskriverens funksjoner blir nevnt.

Tiltalte må møte for retten, som er de tolv lagrettemenn og sorenskriveren. Sammen skal de ifølge lensherre Gøye endelig påkjenne og ikke fravike deres dom, og godset skal rett fordeles.²⁸⁵ Videre befaler lensherren partene strengt om at de retter seg etter å møte på Tisland førstkommende lørdag for skriveren og seks lagrettemenn.²⁸⁶ Sorenskriveren og lagrettemennene skal sammen dømme.²⁸⁷ Det nest siste brevet er også en ny befaling til tiltalte som befales å møte i retten for den edsvorne skriveren og de seks lagrettemennene. Lensherren retter seg mot sorenskriver Kristen Andersen, og skriver at han, sammen med lagrettemennene, skal møte de foreskrevne eierne og gi dem en rettferdig markestreng. Deretter skal de dømme dem dersom det kan bevises at det har blitt gjort avvirking av skog på deres eiendom som står i strid med loven. Lensherre Gøye betrakter her sorenskriveren som en rettmessig innehaver av en meddommerplikt i praksis.²⁸⁸

I det siste brevet som lensherre Gøye skriver i denne sammenheng, skal sorenskriveren dømme sammen med de seks, lovlige tilstevnede lagrettemenn.²⁸⁹ Sorenskriverens navn nevnes først, og vi ser nok et eksempel på en øvrighetsmann som gir sorenskriveren domsfunksjon.

²⁸⁴ SAK, A-A-brev 3: 166, datert 25. september 1615.

²⁸⁵ SAK, A-A-brev 4: 22, datert 1. juni 1620.

²⁸⁶ SAK, V-A-brev 2: 88, datert 12. oktober 1622. Partene måtte møte foran skriveren og seks menn, og sitert: «proffue och beståå huis eder vitterlig er ved deres ætt som dere ville andt svare og være bekjendt».

²⁸⁷ SAK, A-A-brev 4: 210f, datert 18. mars 1624.

²⁸⁸ SAK, V-A-brev 2: 112ff, datert 21. mai 1624. Sitert: «Sammeledis Steffner Jeg Eder Efftersch'ne Christen Anderssøn ting sch'r, [...], Laugrettz mend, adtj møder forskreffne eygere en rett och rettferdig marckstreng Jmellom, [...], och dennom Jmellom domme om huis Auirking och hugst som kand findis J mod kong: may's forbud adt vere skied paa dieris eigendiell».

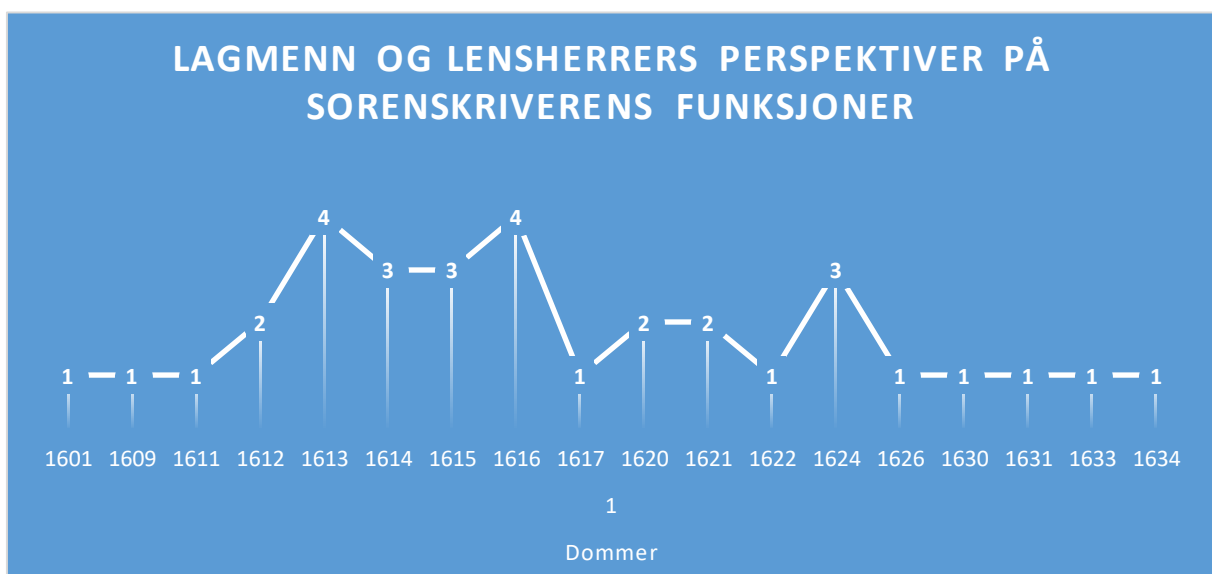
²⁸⁹ *ibid.*: 178, datert 13. desember 1626. Sitert: «Anden Onnensdag Effter helig trij kongers dag den 17 Januarij: for den Suorne skriffuer och Sex Wuildige mend Loulig tilneffndt, som eder om forskreffne skall imellom dømme,».

Lensherre Jacob Ulfeldt (1630-1631) skriver i sin korte virketid ett stevnebrev der han gir sorenskriveren domsmyndighet. I dette tilfellet ber og befaler han den tiltalte strengt om å møte for de seks lagrettemenn og sorenskriveren som sammen skal dømme.²⁹⁰

Den siste lensherren, Palle Rosenkrantz (1631-1648), skriver to stevnebrev før 1634 der han gir sorenskriveren domsmyndighet. I begge brevene skriver han at tiltalte må møte for skriveren, eller hans fullmektig, og de seks lagrettemenn som sammen skal dømme.²⁹¹ Det siste brevet er utgitt rett over et halvt år før sorenskriveren av kongelig forordning den 23. oktober 1634 får juridisk domsmyndighet.

Dermed har jeg trukket frem alle tilfeller i Agderbrevene der lensherrene har rettet seg mot sorenskriveren og gitt han meddommerfunksjoner med lagrettemennene. Avslutningsvis vil jeg samle alle brevene der lagmennene og lensherrene har kommentert sorenskriverens funksjoner, og fremstille dem visuelt.

Figur 3. Lagmenn og lensherrers perspektiver på sorenskriverens funksjoner.

Her kan det se ut til at det har vært en oppgang rundt 1612 til 1616, før det har jevnet seg ut mot andre halvdel av 1620-tallet. Det er veldig interessant å se at jo nærmere man kommer forordningen av den 23. oktober 1634, desto færre tilfeller er det av lagmenn og lensherre som skriver at sorenskriveren har domsmyndighet i praksis.²⁹²

²⁹⁰ SAK, A-A-brev 5: 129, datert 2. desember 1630. Sitert: «strengelig Biuder och Befaller, attj Møder denom i Rette till først Kommendis ledingstag som Holdis paa Næss i Biuglands prestegieldt for sex Mendt och den Suorenschriffuer Huilche schulle dømme eder en endelig Domb imellom.»

²⁹¹ *ibid.*: 156 & 244, henholdsvis datert 24. oktober 1631 & 4. april 1634. Førstnevnte sitert: «for schriffueren eller hans fuldmegtit och 6 mend.»

²⁹² Jeg vil videre undersøke dette i kapittel 5.4.

På den andre siden må det også tas høyde for at det kan finnes flere brev som ble utstedt, men som ikke er bevart i dag. Det kan også være brev som eksempelvis er bevart i annet kildemateriale som ikke har vært gjenstand for undersøkelse i denne oppgaven, som blant annet Norske Herredags-Dombøger. Dessuten må det også poengteres at det kan ha vært tilfeldige variasjoner når stevninger og anker kom inn for lagmennene eller lensherrene, og dermed kan årstallene kun være veiledende.

4.7. Sorenskriverens funksjoner fra Herredagens perspektiv

Selv om jeg ikke har undersøkt Norske Herredags-Dombøger, kom jeg likevel over et brev fra den norske Herredagen som så på sorenskriveren som innehaver av domsmyndighet i praksis. Dette var en sak fra gården Ytre Haugen i Gjerstad, der Herredagen skrev at sorenskriver Jørgen Madssen Riber avsa en dom sammen med tolv lagrettemenn om denne gården som er datert den 11. oktober 1614.²⁹³

4.8. Sorenskriverens funksjoner fra andre aktørers perspektiv etter 1634

Dette underkapittelet tar for seg det ene eksempelet fra det andre aktører etter 1634 har ment om hvilke funksjoner sorenskriverne hadde før forordningen av 23. oktober 1634.

Den 28. april 1713 skrev sorenskriver Nils Pedersønn et brev der han refererer til saken fra 25. juni 1617 som en sorenskriver og seks menns dom.²⁹⁴ Den opprinnelige sorenskriveren i denne saken var sorenskriver Carsten Baltzerssen, og det dreide seg om en markegang mellom Træ og Åveland i Froland. Angivelig har Baltzerssen etter Pedersønns oppfattelser den 28. april 1713 vært med i domsavsigelsen den 25. juni 1617. Hvorvidt dette kan bevises er imidlertid vanskelig, ettersom at Baltzerssen i dette inntatte brevet ikke eksplisitt skriver at han har vært delaktig i domsavsigelsen. Likevel oppfatter sorenskriveren nesten 100 år etter at Baltzerssen var meddommer i praksis, men det kan hende at disse utsagn er farget av at sorenskriveren i 1713 lenge hadde vært hoveddommer.

Oppsummert har jeg forsøkt i alle underkapitlene å fremstille de kvantitative funnene i Agderbrevene der det har stått skrevet noe eksplisitt om sorenskriverens meddommerfunksjoner. Som jeg særlig har illustrert i kapittel 4.5. og 4.6. kan det se ut til at øvrighetens menn har vært aktive pådrivere for at sorenskriveren allerede i perioden 1611-1616 skulle være meddommer sammen med lagrettemennene i praksis. I det påfølgende

²⁹³ Groth 1925: 120f.

²⁹⁴ SAK, A-A-brev 20: 251, datert 28. april 1713. Sitert: «Soerenskriver og Mænds Dom, under Dato: 25: Junij: =1617:».

hovedkapittelet vil jeg gjøre en kvalitativ undersøkelse av noen sentrale funn i gjennomgangen av Agderbrevene.

Kapittel 5: Sorenskriverens domsmyndighet i praksis

5.1. Sorenskrivernes funksjoner på stevner

Rettssakene ble ikke bare behandlet på de faste tingdagene. Stevnene kunne falle utenom. Næss skriver at sorenskriveren etter få år ble meddomsmann på stevnene, akkurat slik som på tinget. Dessuten ble han også den hovedansvarlige for de saker som ble behandlet på stevnene.²⁹⁵ På disse stevnene var det sorenskriveren og lagrettemennene som sammen skulle gå på befaringer og fastslå grenser og rettigheter mellom gårder og bruk.²⁹⁶

I min undersøkelse har jeg kommet over mange brev som er skrevet på slike stevner. En del av brevene i Agderbrevsamlingen er saker som er tilknyttet marke- og grenseganger. En del av dem er saker der sorenskriverens navn ikke kommer frem. I forhold til det Næss skriver om, så var sorenskriveren hovedansvarlig på disse stevner. Likevel fremgår ikke dette helt klart når det gjelder funnene i Agderbrevene. De relevante stevnene i denne sammenheng, er 19 saker. Det reelle antallet stevner har vært høyere, men det er bare i disse 19 sakene der sorenskriveren er nevnt, i perioden mellom 31. juli 1591 og 23. oktober 1634.

Et tydelig tegn på hvem som er hovedansvarlig, er gjerne den som nevnes først på stevnet i brevet. Herunder er det forskjeller mellom lagrettemenn og sorenskriveren. I de brev der sorenskriverens navn nevnes først, kan man argumentere for at det nettopp er sorenskriveren som er den hovedansvarlige, slik Næss formulerer det. Dette har jeg hatt i mente når jeg har undersøkt Agderbrevene. Funnene da, i disse 19 sakene, er at sorenskriverens navn nevnes først i fem saker, mens hans navn nevnes sist i de resterende fjorten sakene av Agderbrevsamlingen som omhandler marke- og grenseganger, da ute på stevner. For at dette skal være etterprøvbart, legger jeg referansen til sidetallene i Agderbindene i fotnotene. For den ene saken i Vest-Agdersamlingen der han nevnes først,²⁹⁷ og de fire sakene fra Aust-Agdersamlingen.²⁹⁸ Når det gjelder de fjorten sakene der sorenskriverens navn nevnes sist i saker som omhandler markegang og grensesettinger på målstevner, se følgende fotnote for de tre sakene i Vest-Agdersamlingen,²⁹⁹ og følgende for de elleve sakene i Aust-Agdersamlingen.³⁰⁰

²⁹⁵ Dette kunne for eksempel dreie seg om mange åstedssaker, jf. Næss & Thime 1991a: 174.

²⁹⁶ *ibid.*

²⁹⁷ SAK, V-A-brev 2: 196.

²⁹⁸ SAK, A-A-brev 2: 186, SAK, A-A-brev 4: 85 & 237 & SAK, A-A-brev 5: 1.

²⁹⁹ SAK, V-A-brev 2: 138 & 166 & SAK, V-A-brev 3: 13.

³⁰⁰ SAK, A-A-brev 2: 201, 235, 245, 268 & 279, SAK, A-A-brev 3: 240, 258 & 273, SAK, A-A-brev 4: 77 & SAK, A-A-brev 5: 18 & 132.

I syv av sakene som handler om markegang og grensesettinger der sorenskriverens navn er nevnt, har sorenskriveren tydelige meddommerfunksjoner.³⁰¹ Alle disse sakene er skrevet av syv ulike sorenskrivere. Disse er blant annet Henrik Rikardsen, Peder Mortenssen, Laurits Thommisen, Carsten Baltzerssen, Niels Lauridssen, Laurids Olssen og Oluff «Giore» (Jore), sistnevnte fullmektig sorenskriver.³⁰² Sakene er henholdsvis fordelt på årene 1603, 1617 (2 saker dette året), 1621, 1624, 1626 og 1631. Sorenskriveren har, i samtlige av disse saker, satt sitt segl sammen med de andre lagrettemennene. Dette har han både gjort for vitnefunksjonen, men også fordi han besegler brevet med den intensjon at han har vært med i domsavsigelsen. I de resterende tolv sakene fører imidlertid sorenskriveren en noe mer passiv rolle når det gjelder det å være med i domsavsigelsen.

5.2. En nærstudie av sorenskriver Laurits Nilsen

Jeg vil benytte anledningen til å trekke frem en nærstudie av sorenskriver Laurits Nilsen for om mulig belyse hvordan sorenskriverne måtte passe på slik at de ikke gjorde grove feil dersom de var med i domsavsigelsen i praksis. Sorenskriver Nilsen er en av dem som i de første skrivergenerasjonene har hatt lengst fartstid (1599-1624). Han er den første kildebelagte sorenskriveren som vi kjenner til i Mandal.

5.2.1. Sorenskriver Laurits Nilsen, - en sekretær?

Nilsen var tingskriver for en rettssak datert den 23. mars 1601 på Benestad i Randesund. Det er ingen innledende opplysninger i brevet som tyder på en domsfunksjon hos Nilsen. Heller ikke er det mulig å identifisere en meddommerfunksjon hos Nilsen i det siste avsnittet etter at lagrettemennene har avsagt sin dom:

«Adt dette er en Rett gienparadt aff thett Sexs Mandtz breff om Kogstøell och Podtestøell thett Bekiend r ieg Lauritz Nielssønn medt mindt Signett och Egenn ha and h r vnd r skreffuit.»³⁰³.

Sorenskriver Nilsen bekrefter med sitt signet og tilfredsstiller med det vitnefunksjonen sin. I denne rettssaken har sorenskriver Nilsen forholdt seg på sidelinjen, og kun utført sekretærfunksjonen.

³⁰¹ SAK, V-A-brev 2: 138, SAK, A-A-brev 2: 268, SAK, A-A-brev 3: 258 & 273, SAK, A-A-brev 4: 85 & SAK, A-A-brev 5: 1 & 132.

³⁰² Sorenskriverfullmektig Oluff Jore satt i sorenskriver Jacob Mortenssens sted i 1631 i Bø, Valle. Jore var bondelensmann i Setesdalen med tilhørighet til gården Jore i Valle. Han hadde sammen med de seks lagrettemennene vært på befarung av en grensegang, jf. SAK, A-A-brev 5: 132ff.

³⁰³ SAK, V-A-brev 1: 184, datert 23. mars 1601.

5.2.2. Sorenskriver Laurits Nilsen, - *en meddommer*?

Ett år senere var sorenskriver Nilsen til stede under en rettssak på Frikstad i Randesund.³⁰⁴ Til forskjell fra rettssaken ett år tidligere, inntar Nilsen en mer aktiv rolle enn han gjorde på Benestad. For det første nevner han sitt eget navn før lagrettemennene. Han har også opptrådt på slik en måte at en av etterkommerne i saken, som var Asbjørn Olsen Frikstad, så på denne saken som en «skriffuer och Sex mendz dom».³⁰⁵ Åpenbart har bonden Frikstad rundt 1620 oppfattet sorenskriver Nilsen som innehaver av domsmyndighet i praksis den gang i 1602.

Dette har vært et eksempel der en alminnelig innbygger har sett på sorenskriver Nilsen som en meddommer. Følgelig har også lagmann Bendix Olufsen referert til sorenskriver Laurits Nilsen og skrevet at han skulle ha domsmyndighet.³⁰⁶

Disse eksemplene viser at sorenskriver Nilsen både utførte sekretærfunksjonene, men også meddommerfunksjonene. Derimot vil jeg i det neste delkapittelet hente frem en sak der lagmann Hans Eriksen kan se ut til å nettopp adressere sorenskriverens deltakelse i domsavsigelsen.

5.2.3. Sorenskriver Laurits Nilsen, - *en feilsagt dom*?

Lagmann Hans Eriksen behandlet en ankesak den 26. mai 1624 som dreide seg om Mosby i Torridal i Oddernes sogn, Mandal len. Det kan neppe betviles at sorenskriveren var med i domsavsigelsen i den opprinnelige saken. Lagmannen skriver:

«och haffde dennom der Vdindenn Att tilhalle for Ehn Domb de den 17 Februarij Sist forleden, Dømppt och Affsagt haffde,»³⁰⁷.

Dessuten gjentar lagmannen denne formuleringen flere ganger i løpet av dette lange brevet som går over elleve sider, og hver gang henviser han til at sorenskriveren hadde avsagt dom sammen med lagrettemennene. På den andre siden mente tiltalte at dommen hadde ført til urett, og det var gjort av sorenskriveren og de seks lagrettemenn. Deres dom burde gjøres død og maktesløs, var hans forventninger.³⁰⁸ Lagmann Eriksen førte dette videre, og som enedommer på lagtinget fant han et kritikkverdig punkt i den tiltalen som hadde blitt

³⁰⁴ Denne rettssaken skrev jeg tidligere om i kapittel 4.2., under bonden Asbjørn Olsen Frikstad. Datoen sorenskriver Nilsen utstedte dette brevet er den 19. mai 1602, jf. SAK, V-A-brev 1: 199.

³⁰⁵ Trolig er dette skrevet som en kommentar på baksiden av brevet rundt 1620, jf. *ibid.*: 201.

³⁰⁶ Denne saken behandlet jeg i et tidligere kapittel, jf. saken som er datert 22. juni 1614 i kapittel 4.5.

³⁰⁷ SAK, V-A-brev 2: 120, datert 26. mai 1624.

³⁰⁸ *ibid.*: 121.

utarbeidet av sorenskriveren og lagrettemennene. For å forsvare dommen deres ovenfor lagmannen, møtte sorenskriveren og to av lagrettemennene:

«Dommenn Att forsuare, Waar och Møtt wdj rette, Lauritz Nielsen thingschriffuer, Giord Støffueland Och Annondt Ruglandt paa deris egne Sampt fuldmectig paa deris mettdombsmendtz Vegne, Som mett Schriffthigh fuldmagt Bleff Beuiist, Och formeente dennom Vdj Samme deris domb, [...], Och derforre Meentte, att deris domb burde wid Magt Att bliffue.»³⁰⁹.

De domsansvarlige ville fortsatt stå på sin sak, og mente den fortsatt burde være gjeldende. Lagmannen, på sin side, hadde andre tanker.

«Her foruden befindis Att Schriffere haffde Vrangelig'n /:Mueligen aff wactsomhedt:/ funde rit den deris domb paa dett 14 Capittell Vdj Landtzleyebolckenn, som dog icke [saa] ehr Att befinde, Tha er derpaa saa forrette bleffuen Affsagt Att for Sex mendtz domb icke Schall Kome be^{te} Asslou Oluffsdatter [me]tt Sine Børnn, til forhindring J[nogen Maa]de, Menns derpaa Att brughe och Nyde mett sampt hendis Børnn, Dennom Emellom Uschiffth Att sidde wdj Sin Vring, som Lougen der om tilholdendis ehr, Saa Viitt Hun bør Att bruge mett Rette, Belangenndis denn Sex Menndtz domb, Som dogh icke ehr Endelig i sin beslutt, [...], da Viste Jegh icke same Sex Mendtz mett Sampt Schriffueren, til Nogen Zegt Att were forfaldenn.»³¹⁰.

Det var ifølge lagmannen kritikkverdig at sorenskriveren og de seks lagrettemennene hadde basert dommen sin på feilaktig grunnlag. Hvorvidt sorenskriveren gjorde dette med uaktsomhet, har for så vidt ikke så stor betydning. Uansett skulle man etter hvert kunne anta at sorenskriver Nilsen, som i denne saken hadde praktisert sorenskriverstillingen sin i et kvart århundre, hadde opparbeidet seg tilfredsstillende juridisk oversikt over lovens paragrafer.

Dette skulle vise seg å være den siste gangen vi leser om sorenskriver Laurits Nilsen i Agderbrevene. Dette er hans brev nummer 30 i rekken,³¹¹ og han forsvant like fort som han dukket opp den 15. januar 1599.³¹² Det er dermed mulig at lagmann Nilsen etter denne feilsagte dommen ble avskjediget som følge av lagmannens interaksjon.³¹³ Likevel kan det også ha vært andre grunner til at han forlot stillingen, ettersom at han tross alt hadde hatt den i 25 år.

³⁰⁹ SAK, V-A-brev 2: 125.

³¹⁰ *ibid.*: 126.

³¹¹ For alle de 30 bevarte diplomene i Agderbrevene der sorenskriver Laurits Nilsen er nevnt, se følgende sider: SAK, V-A-brev 1: 165, 169, 173, 183, 195, 197, 199, 203, 222, 226, 230, 242, 246, 266, 276, 282, 286 & 320 & SAK, V-A-brev 2: 59, 60, 64, 74, 76, 82, 90, 95, 100, 102, 118 & 120.

³¹² Her finnes det imidlertid mørketall. Sannsynligheten for at det reelle antallet brev har vært høyere er meget stor. Dette er kun basert på de bevarte brevene i Agderbrevene som sorenskriver Nilsen har satt sitt eget navn på.

³¹³ Det finnes flere eksempler på sorenskrivere som av ulike grunner ble suspendert eller avsatt, jf. Næss 1991b: 42. Dessuten kunne dommere som avsa urette dommer avsettes, jf. Næss 2014: 294. Riktignok var ikke sorenskriveren formelt sett meddommer i 1624, men det er ikke utenkelig at dette kan ha vært tilfelle her.

Hvorvidt sorenskriver Laurits Nilsen ble avskjediget eller om han forlot stillingen sin frivillig etter ankesaken av den 26. mai 1624 får vi ikke vite med det første. Det neste bevarte brevet for Kaddeland tingsted er utstedt den 3. oktober 1625.³¹⁴ I denne saken er det Rasmus Lauritsen (1625-1644) som er sorenskriver, og han kom til å beholde denne stillingen i 19 år.³¹⁵

Grunnen til at det i denne sammenheng kan stilles spørsmål hvorvidt sorenskriver Nilsen ble avskjediget, er å se det plutselige opphøret av sorenskriveren i Agderbrevene. Hadde han sluttet i stillingen sin, ville han muligens overvære den neste sorenskriveren som skulle overta etter han og sørge for at alt ble gjort som det skulle. Dette har vi sett i en annen sak på Agdesiden to år tidligere, der avtroppende sorenskriver Thomas Nielssen i overgangsfasen hadde med seg den påtroppende sorenskriveren Claus Povelssen.³¹⁶ Povelssen skulle overta Nilsens stilling som sorenskriver i Råbyggelaget, som Nilsen selv hadde hatt i 27 år (1595-1622).

5.4. En innskrenkning på 1620-tallet?

Kanskje kan det hende at sorenskriver Laurits Nilsens karriere endte som følge av en tendens man kunne skimte hos øvrighetsmennene på Agdesiden, de nye tilsatte lagmennene og lensherrene. I det påfølgende sektordiagrammet har jeg periodisert funnene der lagmenn eller lensherrer uttaler seg om sorenskriverens funksjoner. Jeg har delt dem opp i fire perioder over 40 år: 1601-1610, 1611-1620, 1621-1630 og 1631-1640.³¹⁷

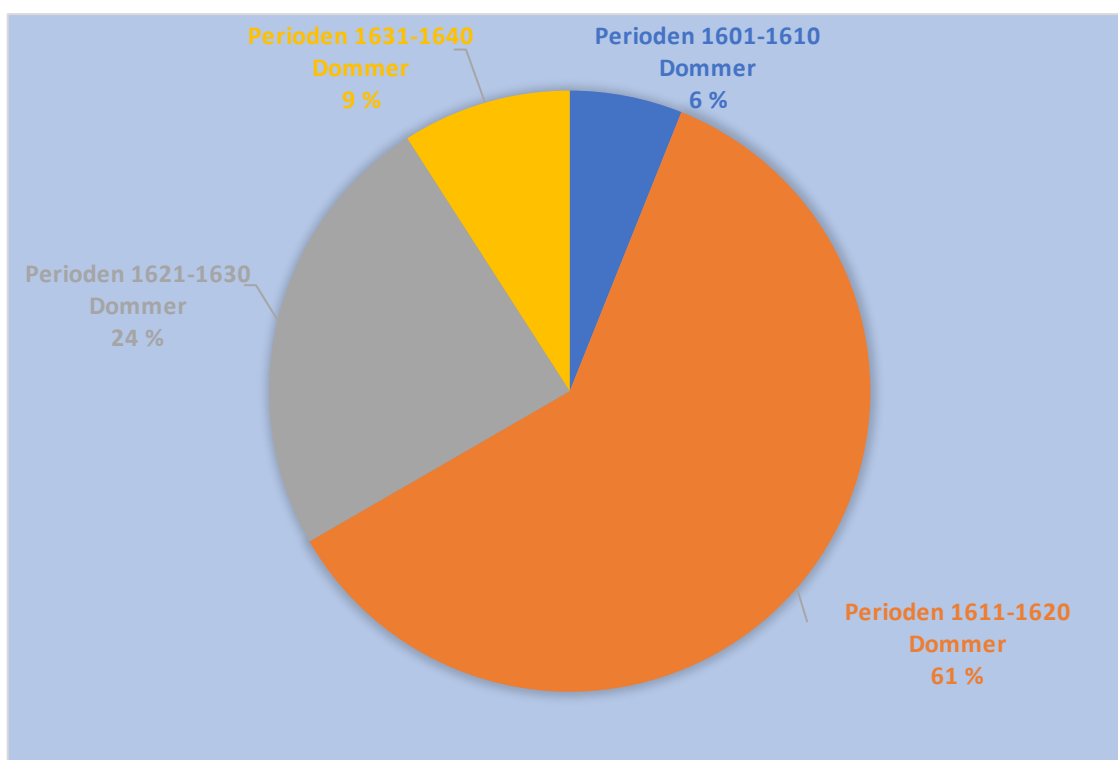
³¹⁴ Kaddeland og Ve er to av tre tingsteder i Mandal len. I Agderbrevene har det kun vært fem bevarte brev fra Mandal len, og alle disse brevene er fra Ve tingsted. Samtlige av disse brevene er utstedt av sorenskriver Kristen Andersen (1613-1631) i perioden 25. juni 1624 til 2. juni 1625, jf. SAK, V-A-brev 2: 128, 142, 144, 155 & 157.

³¹⁵ Kan sorenskriver Rasmus Lauritsen ha vært sønn av tidligere sorenskriver Laurits Nilsen? Hvor sannsynlig dette kan være er så som så, ettersom at Laurits på denne tiden var et velbrukt navn.

³¹⁶ Det kan av ordlyden se ut til at sorenskriver Thomas Nielssen hadde med seg sorenskriver Claus Povelssen på opplæring. Nilsen bistår Povelssen i denne saken som omhandler et eldre pantebrev, og gjennom brevet fører sorenskriveren en offensiv rolle der han setter navnet sitt først, inkluderer seg selv og besegler brevet med lagrettemennene. «Vi var ute» og «vi var lovlig stevnet» er ord han skriver. Dermed kan det se ut til at sorenskriveren også har vært med i domsavsigelsen i denne saken som var Povelssens oppdrag nummer to i Råbyggelaget, følgelig veiledet under avtroppende sorenskriver Thomas Nielssens åsyn, jf. SAK, A-A-brev 4: 104-115, datert 16. september 1622.

³¹⁷ Denne fremstilling behandler samme resultat som fremstillingen i Figur 3.

Figur 4. En periodisering av lagmenn og lensherrers utsagn.

Sektordiagrammet kan deles inn i stigende rekkefølge, der hvert tiår presenteres i klokkeretningen. Det totale antallet stevnebrev er 31, og disse er skrevet av lagmennene og lensherrene. Det mest bemerkelsesverdige ved denne fremstillingen, er å se forskjellen i brevene fra tiden 1611-1620 kontra 1621-1630. Man skulle kunne tro at desto nærmere man kommer forordningen av 1634, så skulle sorenskriverne fra øvrighetens perspektiv få mer og mer domsmyndighet i praksis. Er det slik at funnene i Agderbrevene kan motbevise denne påstanden?

Ved første øyenkast kan det se ut til at det har vært et skifte i øvrighetsmennenes utsagn på 1620-tallet når det gjelder sorenskriverens funksjoner. Disse tallene er kun hentet fra de stevnebrevene der øvrighetsmennene klart og tydelig presiserer at sorenskriverne har domsmyndighet.³¹⁸ Som tidligere presentert i kapittel 4.5., var det fire ulike lagmenn som har skrevet om sorenskriverens funksjoner. Lagmann Bendix Olufsen (1604-1617) har skrevet åtte brev, mens lagmennene Tage Eriksen (1618-1621), Hans Eriksen (1621-1625) og Augustinus Olufsen Wroe (1632-1655) bare har skrevet ett brev hver som henviser til sorenskriverens meddommermyndighet. Den siste lagmannen, Mikkel Hansen (1625-1632),

³¹⁸ I undersøkelsen har hvert eneste brev på Agdesiden i perioden 1591-1634 blitt analysert, og ingen brev er dermed utelatt. Det har blitt skrevet flere stevnebrev av lagmenn og lensherrer fra 1621-1630 enn det som kommer frem i denne tabellen, men disse er ikke tatt med da de ikke nevner sorenskriverens funksjoner.

nevnte sorenskriverens dommermyndighet én gang, men da var han tilsatt som fogd og ikke lagmann. Som lagmann nevnte han aldri sorenskriverens dommerfunksjoner. Sett i lys av de andre lagmenn, kan det derfor se ut til at lagmann Bendix Olufsen var en stor pådriver for at sorenskriveren skulle delta i domsavsigelsen.

Samme tendens kan man også se hos lensherrene. Som vist i kapittel 4.6., var det en forskjell i antall stevnebrev der sorenskriverens funksjoner ble nevnt. Lensherre Styring Boel (1605-1619) skrev hele tolv saker der han uttrykte at sorenskriveren var meddommer, mens lensherre Christoffer M. Gøye (1619-1630) skrev fem tilsvarende brev.

Som tidligere presisert, må det imidlertid tas høyde for at det kan ha vært dokumenter som er tilfeldig bevart. Selv om Boel skrev tolv brev og Gøye skrev fem brev, kan det ikke utelukkes at Gøye i realiteten skrev flere brev som omhandlet sorenskriverens meddommermyndighet. Vi vil nok aldri få det eksakte svaret, ettersom at vi ikke har noen garanti for at alle utstedte brev er bevarte den dag i dag. Dermed kan det ikke med full sikkerhet slås fast at det har vært en innskrenkning på 1620-tallet, selv om tendensene i de bevarte diplomene i Agderbrevene skulle tilsi det.

5.5. Ulik praksis i ulike landsdeler

Jens Bjelke og hans kommisjon reiste rundt på en stor rundreise i Norge i 1632 for å undersøke hvordan forholdene var på bygdetingene i distriktene. Etter å ha besøkt tallrike bønder, ble det besluttet at administrasjonen nå måtte spesifisere og utdype hvordan systemet på bygdetinget skulle utarte seg i håp om å skape likere forhold på de mange ting.³¹⁹

Bjelke og regjeringen så for seg to ulike alternativer. Det første alternativet var at sorenskriveren skulle dømme, lagretten skulle gi deres samtykke, og sammen skulle de forsvare dommen. Det andre alternativet var at sorenskriverens funksjoner skulle likne mer på herredsfogeden i Danmark, som innebar at sorenskriveren skulle råde dommen, og alene forsvare dommen.³²⁰ Sorenskriveren fikk meddommermyndighet, og senere fikk han hovedansvaret.

³¹⁹ I Yngvar Nielsens *Jens Bjelke til Østråt* tar Nielsen for seg tallrike eksempler på de mange klager som Jens Bjelke og hans kommisjon oppdaget i 1632 da de var på den store rundreisen for å avdekke de sprikende forholdene som fantes på de mange ting i Norge. Klagen utgjør hele 24 sider (s. 219-242). Blant annet lyttet de til allmuens klager på steder som Sogn, Sunnfjord, Førde, Bergen, Stadlandet, Nordfjord, Sunnmøre, Romsdalen, Nordmøre, Ørlandet, Trondheim, Lødingen, Senja, Snåsa, Herjedalen, Jemtland, Verdal og Orkladalen, jf. Nielsen 1872: 219-242.

³²⁰ Seip 1953: 149.

Forholdene kunne være svært ulike i tiden før forordningen av den 23. oktober 1634. Seip skriver at forholdene i bygdene på Vestlandet skilte seg ut fra andre steder. Han mener at det på Vestlandet tok lenger tid før sorenskriveren inntok en aktiv rolle for å bli meddommer og dominere på bygdetinget.³²¹ Sorenskriverens rolle på Vestlandets bygdeting var begrenset til sekretærfunksjonene, og det var «seks menn og *deres* sorenskriver».³²²

I lys av Vestlandets sorenskrivere kan det se ut til at forholdene på Agdesiden har vært noe annerledes enn tilfellene i vest. På Vestlandet var de i størst grad sekretærer, mens på Agdesiden var tallrike meddommere. Her var det langt flere saker der sorenskriveren tok en mer offensiv rolle, og det kan også gjenkjennes blant de mange lagmenn og lensherrer som aktivt bidrog til å løfte opp sorenskriverens funksjoner i retning av å bli en meddomsmann på Agdesiden.

At sorenskriveren ble delaktig i domsavsigelsen, ser Seip i sammenheng med lagmannens utvikling. Han mener at det er synlige likheter når det gjelder stillingenes opprinnelse og utvikling. Begge var opprinnelig rådgivere for retten, deretter ble de meddommere, og til slutt endte de opp som dommere alene med lagrettemenn som vitner.³²³ Denne utviklingen er imidlertid noe Seip mener beskriver rettsutfoldelsen i den gamle rettspleien. Etter hvert som staten ble sterk, resulterte dette i at lensherren, eller statens representant, fikk overtaket.

Han eksemplifiserer dette med å vise til hvordan staten tar grep om rettsinstitusjonen, både på bygdetinget og lagtinget. Da den norske statsmakten gikk i oppløsning, førte det til en tilbakegang for lagmannens virksomhetsområder. Bygdelagretten ble stående igjen alene, og lagmannens funksjoner ble sentrert inn mot byene. Dette førte til at bygdelagretten fikk større myndighet enn hva de tidligere hadde hatt, men de ble overlatt til seg selv, og i mange tilfeller stående hjelpeløse. Staten strammer grepet igjen, da sorenskriverstillingen bistår bygdetinget fra sommeren 1591 og utover.³²⁴

Seip oppsummerer denne utviklingen, der sorenskriveren bare er en brikke i det store utviklingsbildet. Det danske lensstyret i København bygget opp en effektiv administrasjon utover på 1500-tallet. Dette sees i sammenheng med de stigende skattene. Administrasjonen fester grepet om samfunnet igjen. Rettspleien ble forsøkt ordnet med at riksstyret så til de

³²¹ Seip 1953: 148. Seip henter videre et eksempel fra den 20. januar 1620 der sorenskriver stadig skriver at det er «seks menns dom», og ikke en dom av «seks menn og sorenskriver».

³²² *ibid.*: 149.

³²³ *ibid.*: 150.

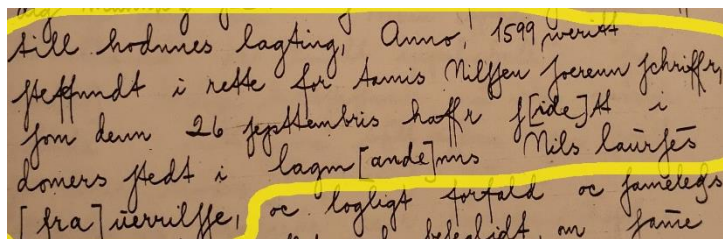
³²⁴ *ibid.*

gamle institusjoner. Lagretten, bøndene, fikk større makt og tyngre plikt enn det de hadde hatt før. Innslag som bondelensmannen i hvert tinglag, reorganiseringen av de store bondeting og sorenskriveren er elementer som Seip hevder styrket lagretten og den generelle tingordning.³²⁵

Seip mener dette likevel bare var en utvikling som for bøndene skulle være kortvarig. Deres korte opplevelse av økt innflytelse skulle ganske fort vise seg å bli overtatt av statens representanter. Lagretten tapte sin innflytelse, som ble overtatt av sorenskriveren. Statsmakten vokste betraktelig utover på 1600-tallet, og det var en omfattende prosess som pustet liv i de gamle institusjonene i rettspleien og forvaltningen. Når dette var gjort, brukte staten dette til sin fordel, og skapte sine egne institusjoner som skulle ta de gamles plass.³²⁶

5.6. Norges første sorenskriver som settelagmann?

Til nå har vi sett at lagmann Bendix Olufsen har vært en stor pådriver for sorenskrivernes meddommermyndighet. I dette kapittelet vil jeg presentere undersøkelsens mest bemerkelsesverdige funn, som nettopp er skrevet av lagmann Olufsen. Jeg valgte å innlede det fjerde kapittelet i denne oppgaven med rettssaken av den 26. september 1599 der sorenskriver Thomas Nielssen satt i lagmannens sted. Med stor sannsynlighet vil dette være det første kildebelagte eksempelet vi har på en norsk sorenskriver som har vært stedfortreder for lagmannen.³²⁷

(Utklipp fra SAK, A-A-brev 2: 338)

«Anno: 1599 weritt steffnndt i rette for Tamis Nilssen soerenn schriffuer som denn 26 septtembris ha ffuer s[ide]tt i domers stedt i lagm[ande]nns Nils Laurites [fra]veruilsse,»³²⁸.

Dette brevet er inntatt i brevet ti år senere, den 26. juni 1609, og er skrevet og beseglet av lagmann Olufsen. Det handler om et pantebrev av en bonde bosatt på gården Eppeland i Åmli, nordøst for Dølemo, liggende i Råbyggelaget len. Som vist i sitatet ovenfor, er det på den tredje av et femsiders brev en meget interessant opplysning om en tidligere rettssak fra

³²⁵ Seip 1953: 154f.

³²⁶ *ibid.*: 155.

³²⁷ Seip har også funnet et eksempel på en sorenskriver som har opptrådt i lagmanns sted, men dette er først i 1620, jf. *ibid.*: 148.

³²⁸ SAK, A-A-brev 2: 338.

Hornnes lagting. Sorenskriver Thomas Nielssen satt den 26. september 1599 i lagmannens sted og skulle behandle en stevning, og ble dermed en *settelagmann*.

En settelagmann er et begrep man kan bruke om en stedfortreder for den faste lagmannen. Var man settelagmann, kunne man i praksis utøve samme funksjoner på det aktuelle lagtinget som det lagmannen vanligvis gjorde. Her ser vi da et eksempel på en sorenskriver som formelt sett ikke engang hadde en meddommers myndighet på bygdetinget, men som denne dagen var enedommer på lagtinget.

Likevel kan man ikke med dette ene tilfellet hevde at sorenskriveren med dette fikk domsmyndighet på bygdetinget i 1599. Til tross for at eksempelet i seg selv er enestående, kan ikke slike konklusjoner trekkes. Sorenskriveren utøvde i dette ene tilfellet lagmannens funksjoner, men på langt nær er det like mange eksempler å oppdrive ellers i de andre diplomene i Agderbrevene på samme tid. Det store flertallet av de gjennomgatte sakene rundt dette århundreskiftet på Agdesiden er behandlet av lagrettemennene som innehavere av domsmyndigheten i praksis, og sorenskriveren som sekretæren.

På den andre siden viser imidlertid dette eksempelet at sorenskriveren allerede i 1599 må ha vært ansett for å være kompetent nok til å dømme, gitt at han var settelagmann i en rettssak. Og hverken lagmann Olufsen eller lagrettemennene i brevet utstedt i 1609 synes å ha innvendinger mot at sorenskriveren ble hentet frem som settelagmann ti år tidligere.

For øvrig kan man heller ikke anta at lagmann Nils Lauritsen, som var den opprinnelige lagmann i 1599,³²⁹ hadde innsigelser mot at sorenskriver Thomas Nielssen satt i hans sted. Det har ikke vært noen tilleggsinformasjon i etterkant utover dette brevet som tilsier at Lauritsen kritiserte dette.³³⁰ Derimot kan det neste brevet som lagmann Lauritsen utstedte den 9. mars 1601 fortelle noe om hvordan han så på sorenskriverens funksjoner i praksis:

«hvilcket hand beuiste med thingskriffuerens och vj mendtz aff raabugdeia g och Tellemarcken dieris breff och segel som hand her framlagde:»³³¹.

³²⁹ Lagmann Nils Lauritsen er ifølge oversikten til Næss lagmann den 30. august 1600 etter lagmann Peder Christensen som var lagmann fra 1582-1600. Dette brevet er imidlertid datert den 26. september 1599, og Lauritsen må dermed ha vært lagmann på Agdesiden fra og med 1599, jf. Næss 2014: 27.

³³⁰ Lagmann Nils Lauritsen hadde lang erfaring med rettsforhold, da han var rådmann i Tønsberg siden 1585, og senere borgermester, jf. *ibid.* En mann med slik erfaring, og en sorenskriver som sitter i hans sted for en dag. Det er verdt å merke seg at ingen innsigelser har blitt uttrykt.

³³¹ Lagmann Lauritsen nevner i dette brevet sorenskriveren først. Det er «deres brev», og det faktum at sorenskriveren nevnes før de seks lagrettemennene kan understreke deres underordnede betydning, jf. SAK, A-A-brev 2: 221.

Sorenskriver Thomas Nielssen må derfor sies å ha hatt den nødvendige tilliten hos øvrigheten som gjorde at de kunne oppnevne han som stedfortredende lagmann i 1599. Akkurat hvem som oppnevnte Nilsen, fremgår ikke av brevet, men det kan se ut til at det enten må ha vært lensherren, Peder Grubbe, eller lagmann Nils Lauritsen selv.

Uansett er det et bemerkelsesverdig funn at en sorenskriver allerede i 1599 opptrådte i lagmanns sted, og dermed utøvet den domsfunksjonen dette innebar, med tanke på at sorenskriverstillingen bare hadde eksistert i åtte år, og det skulle enda gå 35 år før han formelt fikk domsmakt på bygdetinget av kongen.

Oppsummert kan disse kvalitative undersøkelsene hver på sine måter underbygge den opprinnelige problemstillingen om når sorenskriveren i praksis ble meddommer på Agdesiden, og hvorfor dette skjedde. På den ene siden viser eksemplene at sorenskriver Laurits Nilsen må ha vært meddommer i praksis i tiden før 1624 tatt interaksjonen mellom han og lagmann Hans Eriksen i betraktning. Disse forhold har jeg videre diskutert i Bjelkes rundreise og Seips perspektiver på hvordan staten tok grep om rettsinstitusjonen, herunder maktstatsperspektivet. Avslutningsvis har jeg også underbygget dette med en av øvrighetens menn, lagmann Olufsen, som i 1609 utstedte brevet av det som muligens er Norges første eksempel på en sorenskriver som settelagmann. Allerede i 1599 var det en sorenskriver på Agdesiden som i praksis utøvde en *lagmanns* dommerfunksjon.

Kapittel 6: Konklusjoner

Gjennom en undersøkelse av de bevarte domsbrev fra bygdetinget på Agdesiden i perioden 31. juli 1591 til 23. oktober 1634, har denne oppgaven søkt å belyse når sorenskriveren i praksis fikk meddomsmyndighet på Agder. Analysen kan være med på å gi en grundigere forståelse av den etablerte sedvanen om sorenskriveren som en velintegret deltaker i selve meddommergjerningen allerede rundt år 1615. Denne funksjonsovergangen fra å være skribent til å delta i domsavsigelsen, har blitt vurdert ut ifra interaksjonsperspektivet på den ene siden, og maktstats- og disiplineringsperspektivene på den andre siden, der sistnevnte har blitt mest vektlagt.

Denne oppgavens perspektiv har først og fremst vært lokalt betinget, det vil si at det er forholdene på Agdesiden som har vært gjenstand for undersøkelser. Allerede kjente og etablerte teorier om sorenskriverens funksjonsendringer har blitt anvendt. På samme tid har den også gått lenger enn å vise til de eksempler der sorenskriveren selv oppfatter seg selv som rettmessig innehaver av domsmyndighet. Den har vist hvordan øvrighetens menn har sett på sorenskriverens faktiske myndigheter som noe mer enn de opprinnelige formuleringer av forordningen av den 31. juli 1591 skulle tilsi.

Det kan ikke argumenteres for at en utskiftning av en sorenskriver i et sorenskriveri har hatt noe å si for hvilke funksjoner det har vært ført i praksis. Som oppgaven har belyst, har det vært et tallrikt antall sorenskrivere som har deltatt i domsavsigelsen. I tillegg er det påfallende å se at kanskje den største pådriveren for sorenskrivernes ekspanderende funksjoner har vært lagmennene og lensherrene. Disse har i hovedsak uttalt seg på generell basis, og det finnes ikke holdepunkter for at de har spesifisert meddomsfunksjonene til noen gitte sorenskrivere skal man ta utsagnene deres i betraktning. De har aldri nevnt sorenskriveres spesifikke navn når de har skrevet at sorenskriveren har domsmyndighet, de har kun henvist til at den generelle sorenskriver skal delta i domsavsigelsen sammen med de øvrige lagrettemenn.

På den andre siden er det interessant å se hvilke sorenskrivere som har vært tilforordnet i disse saker der lagmenn og lensherrer har utstedt stevnebrev til tiltalte, og tilbakesendt sakene til bygdetinget. I fem av tilfellene er det fem ulike sorenskrivere, i to av tilfellene er det Laurits Nilsen som er sorenskriver, mens det i hele ni av tilfellene er Thomas Nielssen som er sorenskriver. Dette kan tolkes på flere ulike måter, men muligens den mest troverdige, er å se til statistikken over de bevarte brev av de ulike sorenskriverne på Agdesiden. Uten tvil er det flest bevarte brev som kan tilknyttes sorenskriver Thomas Nielssen. I oversikten som er

presentert i det fjerde kapittel, ser vi at det er bevart 69 brev av Nielssen, mens neste mann på listen kun har 30 bevarte brev, og dette er av sorenskriver Laurits Nilsen.

Når det gjelder de geografiske forholdene, så kan det heller ikke med ett påvises at de har vist noen forskjeller. Det er for øvrig verdt å kommentere er undersøkelsesområdet for denne oppgaven fra første stund har vært avgrenset, da det kun er Agdesiden som har vært i sjiktet. Det kan tenkes at forskjellene kan ha vært noe annerledes hvis man hadde sammenliknet funnene på Agder med andre norske distrikt, slik som for øvrig Seip har antydnet for Vestlandets del.

Det har også vært en ulik mengde med bevarte brev for henholdsvis Vest- og Aust-Agdersamlingen på Statsarkivet som har gjort at man ikke uten videre kan trekke slutninger når det gjelder de ulike sorenskriveres deltakelse i domsavsigelser. For Nedenes og Råbyggelaget er det bevart 401 brev i perioden 31. juli 1591 til 23. oktober 1634, mens det i samme periode er bevart 212 brev i sorenskriveriene på Lister og i Mandal.

Når det gjelder sakstyper, så kan det se ut til at sorenskriveren har vært mer tilbøyelig til å delta i domsavsigelsen i sivilsaker enn i straffesaker. Straffesakene er dessuten i denne samlingen svært underlegent representert, bare 28 av 613 er straffesaker, og mange av dem er brev som tilhører samme straffesak. Som tidligere vist, kan mangelen på bevarte straffesaker i Agderbrevene være at det simpelthen var viktigere å bevare eiendomsbrev enn straffesaker. Av de bevarte straffesakene, har sorenskriveren unnlatt å være med i domsavsigelsen. I sivilsakene er det de to sakstypene som handler om markegangssaker og arvebrev der sorenskriveren flest ganger har deltatt i domsavsigelsen, sammenliknet med andre sakstyper.

En tendens som har vært klar, er å se hvilke lagmenn og lensherrer som dels har oppfattet eller gitt sorenskriveren domsmyndighet. Det forekom oftere at lagmenn og lensherrer i perioden 1611-1620 gav sorenskriveren domsmyndighet enn i perioden 1621-1630 etter de bevarte diplomene i Agderbrevene. Det kan virke paradoksalt ettersom at forordningen der sorenskriveren ble gitt domsmyndighet var 23. oktober 1634. De tilsatte lagmennene og lensherrene i perioden 1611-1620 gav oftere sorenskriverne domsmyndighet enn det etterkommerne noen få år etter gjorde. Som jeg har illustrert med eksempler, ser det ut som at lensherre Styning Boel (1605-1619) og lagmann Bendix Olufsen (1604-1617) var mer tilbøyelig til å gi sorenskriveren domsmyndighet enn det både lensherre Christoffer M. Gøye (1619-1630) og lagmenn Hans Eriksen (1621-1625) og Mikkel Hansen (1625-1632) var. Man kan tenke at disse stevnebrevene ble redusert i omfang, men det stemmer ikke. Flere

stevnebrev som ble skrevet av lensherre Gøye ble ikke formulert på den måten som blant annet lensherre Boel gjorde ti år tidligere, der han nevnte sorenskrivernes domsfunksjoner. Gøye nevnte ikke sorenskriveren i flere av disse brevene. Likevel har jeg også poengtert at det ikke nødvendigvis var en innskrenkning på 1620-tallet, ettersom at det kan ha vært tilfeldig variasjon i hvilke brev som er bevarte. Dette er kun tendenser som kommer til syne gjennom de bevarte diplomene i Agderbrevene.

Videre er det også bemerkelsesverdig å se interaksjonen mellom lagmann Hans Eriksen og sorenskriver Laurits Nilsen. Det kan se ut til at lagmannen var trolig misfornøyd med den feilsagte dommen gjort av Nilsen og lagrettemennene, og dette var den siste gangen man så til sorenskriver Laurits Nilsen, etter 25 år i tjeneste som sorenskriver på Agdesiden.

Et av oppgavens formål har vært å se på tidligere forskning når det kommer til sorenskrivere som har vært delaktige i domsavsigelsene. Oppgaven har vist til ulike historikere som trekker frem sine eksempler, men felles for dem alle kan synes å være at de ikke er hentet ut i fra en gjennomarbeidet analyse for et bestemt geografisk avgrenset område. Med dette mener jeg at det ikke på bakgrunn av en slik innsamling kan trekkes slutninger for akkurat når sorenskriveren i praksis ble meddommer, selv om ingen av de nevnte historikerne har skrevet disse ord. Denne oppgaven har imidlertid forsøkt å danne et grunnleggende bilde over alle tilgjengelige primærkilder, og ut i fra dette fremstilt en oversikt over konkrete eksempler der sorenskriveren faktisk ble sagt å ha, eller deltok i, domsavsigelsene.

Siste del av problemstillingen dreier seg om hvorfor det var slik at sorenskriveren ble meddommer i praksis på Agdesiden i perioden før 23. oktober 1634. Herunder har jeg trukket frem forhold som må sees på som en del av maktstaten, og hvordan den fremvoksende, moderne staten brukte sine kanaler for å nå frem til den alminnelige innbygger. Flere historikere har før poengtert dette, med rettsvesenets omorganisering på 1590-tallet, der instansordningen ble innført i 1590, etterfulgt året etter av sorenskriverstillingen, som ble meddommer i 1634 og enedommer i de fleste saker i 1687. Dette kan sees på som en naturlig del av maktstaten, der administrasjonen har brukt og styrt deres representant på bygdetinget. Disse argumenter kan også underbygges med henblikk til de mange formuleringer av lagmenn og lensherrer, som i aller høyeste grad var statens representanter, som i de mange stevnebrev tiår før forordningen av 1634 gikk ut og sa at sorenskriveren skulle dømme med de øvrige lagrettemenn.

På den andre siden har jeg også vist hvordan interaksjonsperspektivet har kommet til syne i sorenskriverens yrkesutøvelse i tiden før 1634. Hvordan bøndene syntes å samhandle med sorenskriveren, og de mange skussmål som sorenskriverne opplevde å få. Mange av sorenskriverne satt i stillingen sin i over 20 år, og dette taler om at de i samfunnet fikk økt anseelse. Sorenskriveren ble ofte sett på som en aktør midt imellom staten og befolkningen, og hadde i mange saker medlidenhet for den lidende befolkning under statens pålegg og skatter. Dessuten er det også kjent at flere av lagrettemennene må ha vært fornøyde med at de slapp det økonomiske ansvaret ved feilsagt dom ettersom at sorenskriveren etter hvert fikk mer ansvar og dermed en større del av de økonomiske konsekvenser.

Oppgavens mest bemerkelsesverdige funn er sorenskriver Thomas Nielsen som den 26. september 1599 satt i lagmannens sted. Det er etter all sannsynlighet det første kildebelagte eksempelet på en sorenskriver som har sittet i lagmannens sted i Norge. Utrolig nok skulle det gå 35 år før sorenskriveren skulle få meddomsmyndighet i førsteinstans, og da er det merkverdig at Nilsen allerede i 1599 ble betrodd til å sitte i dommers sted i andreinstansen.

Dermed er det til slutt nødvendig å besvare den opprinnelige problemstilling, som spør seg når sorenskriveren i praksis ble meddommer på Agdesiden, og hvorfor. Som de konkrete eksemplene har vist til, så er det i perioden mellom 1611 og 1615 et betydelig antall av sorenskrivere, lagmenn og lensherrer som har ment at sorenskriveren er innehaver av domsmyndighet sammen med de andre lagrettemenn i praksis. Kildenes formuleringer har vist at dette faktisk har vært tilfellet.

Det kan sies at selv om det er mange eksempler som taler for at sorenskriveren var med i domsavsigelsen i praksis, så har det fortsatt vært flere brev i etterkant der sorenskriveren har hatt en tilbaketrukket rolle. Med dette menes det at det ikke eksplisitt har stått skrevet i dombrevene at sorenskriveren har vært med i domsavsigelsen. Likevel, når det er sagt, så er det i samtlige markegangssaker og eiendomstvister alltid brukt formuleringen «var vi». Som tidligere vist, så har det aldri forekommet at sorenskriveren har skrevet at lagrettemennene hadde vært på befarings: han har selv alltid vært til stede og inkluderer seg i disse brev. Selv om han ikke dermed eksplisitt har skrevet at han har vært meddommer, så har det vært mulig av ordlyden å tolke det dit hen.

Hele utviklingen kan tenkes å være preget av den samme utviklingen som skjedde med lagmannsembetet, slik som Seip hevder. Opprinnelig var både lagmannen og sorenskriveren rådgivere for retten, deretter ble de meddommere, og til slutt endte de opp som dommere

alene med lagrettemennene som vitner. Om denne prosessen har gått kjappere på Agdesiden enn andre plasser, gjenstår å se. Stafettpinnen er herved overlatt.

Litteraturliste

- Bloch, K., Helle, K., Kiil, A. & Sandvik, G. (1981). *Utvalde emne frå norsk rettshistorie*. Universitetsforlaget.
- Bråstad, Kjell J. (1986). Verdslig administrasjon på Agdesiden omkring år 1600. I Hans Try (Red.). (1986). *Peder Claussøn Friis : samtid og miljø på Agder : Ei artikkelsamling redigert av Hans Try*. (s. 31-76). Agder distriktshøgskole.
- Christiansen, P. R., (Red.), Fjeldsgård, K., Nilsen, L. E., Ottesen, O. & Paulsen, G. (2019). *Skatteyttere og hyllingsmenn på Agder 1591-1611. Versjon 2 (mars 2019)*. Norsk slektshistorisk forening.
- Dietrichs, R. Z. (1991). *Nes sorenskriverembete*. Utgiver ikke identifisert.
- Dyrvik, S. (1999). *Vegar til Sjølvstende. Norsk historie 1625-1814*. Det Norske Samlaget.
- Dørum, K. (2022). Statsutvikling i Norge ca. 1500-1814. I Meyer, F. (Red.). (2022). *Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelser på Agder 1500-2020 : Agderseminaret 2021*. (s. 41-78). Cappelen Damm Akademisk.
- Fladby, R. (1986). *Samfunn i vekst - under fremmed styre 1536-1660*. Universitetsforlaget.
- Fladby, R. (1995). *Norges historie. Bd. 6, Gjenreisning. 1536-1648*. J. W. Cappelens Forlag.
- Hofstad, K. (2022, 2. mai). Skippund. I *Store Norske Leksikon*. <https://snl.no/skipbund>
- Imsen, S. (1994). *Norsk Bondekommunalisme : fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 2 Lydriketiden*. Nr. 7 : Skriftserie fra Historisk Institutt. Universitetet i Trondheim.
- Kiil, A. (1969). *Arkivkunnskap : Statsarkiva*. Utarbeidd etter oppdrag frå Landslaget for Bygde- og Byhistorie. Universitetsforlaget.
- Knutsen, G. W. (1998). *Trolldomsprosessene på Østlandet. En kulturhistorisk undersøkelse*. Tingbokprosjektet.
- Lundeby, E. & Torvik, I. (1972). *Språket vårt gjennom tidene : Stutt norsk målsoge : 5. opplaget*. Gyldendal Norsk Forlag.
- Moseng, O. G., Opsahl, E., Pettersen, G. I. & Sandmo, E. (2003). *Norsk historie II. 1537-1814*. Universitetsforlaget.

- Nielsen, Y. (1872). *Jens Bjelke til Østråt. Norges riges kantsler : Et bidrag til Norges indre historie i den første halvdel af det syttende århundrede*. P. T. Mallings Bogtrykkeri.
- Næss, H. E. (1991a). Fra dansk embetsmann til norsk patriot. I Næss, H. E. (Red.). (1991). *For rett og rettferdighet i 400 år : Sorenskriverne i Norge 1591-1991*. (s. 135-146). Fabritius Forlag.
- Næss, H. E. (1991b). Fra tingskriver til dommer. Tiden 1591-1797. I Næss, H. E. (Red.). (1991). *For rett og rettferdighet i 400 år : Sorenskriverne i Norge 1591-1991*. (s. 23-53). Fabritius Forlag.
- Næss, H. E. (2014). *Fiat justitia! Lagmennene i Norge 1607-1797*. Riksarkivaren skriftserie 42.
- Næss, H. E. & Thime, T. (1991a). Sorenskriverens arkiver som historisk forskningsmateriale. I Næss, H. E. (Red.). (1991). *For rett og rettferdighet i 400 år : Sorenskriverne i Norge 1591-1991*. (s. 166-194). Fabritius Forlag.
- Næss, H. E. & Thime, T. (1991b). Sorenskriverne og embetene 1591-1991. I Næss, H. E. (Red.). (1991). *For rett og rettferdighet i 400 år : Sorenskriverne i Norge 1591-1991*. (s. 195-242). Fabritius Forlag.
- Olafsen, A. (1940). *Våre sorenskrivere : Sorenskriverinstitusjonen og sorenskrivere i Norge : Et bidrag til den norske dommerstands historie, bd. 1, 1591-1814*. O. Fredr. Arnesens Bok og Akcidenstrykkeri.
- Olafsen, A. (1959). *Fortegnelse over sorenskrivere i Norge : 1591-1814 : Særtrykk av sorenskriver Arnet Olafsens verk : Våre sorenskrivere : Sorenskriverinstitusjonen og sorenskrivere i Norge : I : 1591-1814*. Det Mallingske Boktrykkeri.
- Rian, Ø. (1987). *Da embetsmenn og kjøpmenn gjorde revolusjon i Telemark. Samfunn og mennesker på 1600-tallet*. Telemark distrikthøgskole.
- Rian, Ø. (1995). Fra minimumsstat til maktstat. I Helle, K. (Red.). & Kjelstadli, K., Lange, E. & Sogner, S. (Medred.). (1995). *Den nye begynnelsen : 1520-1660*. Aschehougs Norges Historie : Bind 5. (s. 158-171). H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard).

- Sandmo, E. (1995). Fra slagsmål til søksmål : Bøndernes forhold til retten i Norge på 1600- og 1700-tallet. I Fritzbøger, B., Jensen, J. V. & Poulsen, B. (1995). *Skriften : Bol og by : Landbohistorisk tidsskrift 1995:2. Årg. 11. Nr. 1 : Skriften i det gamle landbosamfunn.* (s. 70-85). Landbohistorisk Selskab.
- Sandmo, E. (1999). *Voldssamfunnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet.* Universitetsforlaget.
- Sandmo, E. (2000). *The History of Violence in the Nordic Countries: A Case Study.* Scandinavian journal of history, vol. 25, no. 1-2.
- Sandvik, H. & Sogner, S. (2007). Tingbokprosjektet. I Lönnroth, H. (Red.). (2007). *Nordiska texter och undersökningar 30 : Domboken som filologiskt och historiskt forskningsobjekt : With summaries in English : The judgment book as a philological and historical research object.* (s. 61-72). Uppsala universitet. Institutionen för nordiska språk.
- Scheel, F. (1923). *Lagmann og skriver. Rettsliv i Norge i det 16de og 17de århundre.* Gyldendal.
- Schoonderbeek, I. (2003). Skriftsprognormen i danske retskilder fra 1600-tallet. I Bay, A., Belle, J. V., Hansen, S., Jiresch, E. & Schüppert, A. (Red.). (2003). *TijdSchrift voor Skandinavistiek : vol. 24 : nr. 1.* University of Groningen Press.
- Seip, J. A. (1934). *Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16de århundre : Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo : II. : Hist.-Filos. Klasse. : No. 3. Utgitt for Fridtjof Nansens fond. I kommisjon hos Jacob Dybwad.* A. W. Brøggers Boktrykkeri A/S.
- Seip, J. A. (1953). Ting og stevne i Rogaland. I Imsen, S. & Supphellen, S. (Red.). (1981). *Studier i norsk historie 1537-ca. 1800 : Lydriket 1537-1660 : Norske historikere i utvalg : VII.* (s. 136-156). Universitetsforlaget.
- Selberg, K. (2010). Det juridiske fakultetsbibliotekets skriftserie. Nr. 20. *Eldre norske rettskilder – en oversikt.* Det juridiske fakultetsbibliotek. Universitetet i Oslo.
- Skard, V. (1966). *Norsk språkhistorie : 1523–1607.* Universitetsforlaget.
- Skard, V. (1977). *Norsk språkhistorie : Bind 2 - 1523–1814.* Universitetsforlaget.

- Solheim, P. J. (1991). *Sorenskriverembetet 400 år, 1591-1991*. Sorenskriveren i Orkdal.
- Stemann, C. L. E. (1871). *Den danske Retshistorie indtil Christian V.'s Lov*. Gyldendal.
- Sunde, J. Ø. (2005). *Speculum legale - Rettsspegele. Ein introduksjon til den norske rettskulturen si historie i eit europeisk perspektiv*. Fagbokforlaget.
- Sødal, T. (2010). *Til Skræk og Exempel : Trolldom, dødsstraff og kriminalitet på Agder ca. 1550 - 1700*. [2. opplag]. Portal forlag.
- Thime, T. (1991a). Sorenskriverens plass i den norske instansordningen. I Næss, H. E. (Red.). (1991). *For rett og rettferdighet i 400 år : Sorenskriverne i Norge 1591-1991*. (s. 13-22). Fabritius Forlag.
- Thime, T. (1991b). Sorenskrivergården. Embetsgård og kultursentrum. I Næss, H. E. (Red.). (1991). *For rett og rettferdighet i 400 år : Sorenskriverne i Norge 1591-1991*. (s. 147-165). Fabritius Forlag.
- Tveite, S. (1981). *Randesund bygdebok : Gard og ætt*. Randesund boka II. Kristiansand kommune ved ei nemnd.

Trykte kilder

- Brandt, F. & Hallager, F. (1981). *Kong Christian den Fjerdes norske Lovbog af 1604*. Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.
- Groth, P. (1925). *Norske Herredags-Dombøger : Udgivne for Det Norske Historiske Kildeskriftfond : Anden Række : V : Dombog for 1619*. Grøndahl & Søns Bogtrykkeri.
- Julien, K. & Sandaaker, O. (Red.). (1998). *Agdesiden dombok 1636*. Riksarkivet, Oslo.
- Lundh, O. G. & Sars, J. E. W. (1865). *Norske Rigs-registranter : Tildeels i uddrag : Udgivne efter offentlig foranstaltning : af Bestyreren for det Norske Hist. Kjeldeskrift-Fond. : Tredie bind : 1588-1602*. Brøgger & Christie's bogtrykkerie.
- Lundh, O. G. & Sars, J. E. W. (1877). *Norske Rigs-registranter : Tildeels i uddrag : Udgivne efter offentlig foranstaltning : af Bestyreren for det Norske Hist. Kildeskrift-Fond. : Sjette bind : 1628-1634*. A. W. Brøgger.

Utrykte kilder

Statsarkivet i Kristiansand

Agder-brev 2. *Aust-Agder. 1590-1609. Avskriftkopier.* Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

Agder-brev 3. *Aust-Agder. 1610-1619. Avskriftkopier.* Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

Agder-brev 4. *Aust-Agder. 1620-1625. Avskriftkopier.* Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

Agder-brev 5. *Aust-Agder. 1626-1635. Avskriftkopier.* Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

Agder-brev 20. *Aust-Agder. 1710-1714. Avskriftkopier.* Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

Agder-brev 1. *Vest-Agder. 1467-1614. Avskriftkopier.* Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

Agder-brev 2. *Vest-Agder. 1615-1633. Avskriftkopier.* Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

Agder-brev 3. *Vest-Agder. 1634-1646. Avskriftkopier.* Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

Agder-brev 4. *Vest-Agder. 1647-1659. Avskriftkopier.* Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

Agder-brev 6. *Vest-Agder. 1676-1689. Avskriftkopier.* Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

Agder-brev 8. *Vest-Agder. 1700-1843. Avskriftkopier.* Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

Agder-brev 9. *Vest-Agder. Udaterte. Avskriftkopier.* Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.